

ERZURUM'UN SOSYAL VE EKONOMİK TARİHİNDE KIRKDEĞİRMENLER*

*Murat KÜÇÜKUĞURLU**
Naim ÜRKMEZ****

ÖZ

Palandöken Dağlarının Boğaz mevkiinden başlayan Kırkdeğirmenler Suyu, Erzurum tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu su, ismini üzerinde bulunan kırk adet değirmenden almaktadır. Tarih boyunca Erzurum'u ekonomik, toplumsal ve stratejik açılardan etkisi altına almıştır. Bu su üzerinde bulunan değirmenler mühim bir ordu ve komuta merkezi olan Erzurum'un un ihtiyacını karşılamada ciddi bir rol oynamıştır. Değirmenler, varlıklarını yirminci yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür. Kırkdeğirmenler Suyu halkın ve şehir ileri gelenlerinin yazın vakit geçirdiği, çadırlar kurarak kamp yaptığı bir mekân olmuştur. Bu sebeple halk nezdinde hikayelere, efsanelere konu olan bir yer olmuştur. Her şeyden önemlisi Kırkdeğirmenler Suyu, şehrin önemli bir içme suyu kaynağı olmuştur. Bu çalışmada Kırkdeğirmenler Suyu'nun Erzurum'un sosyal ve ekonomik tarihine etkisi; arşiv belgeleri, seyahatnameler, derleme bilgiler çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, Kırkdeğirmenler Suyu, değirmen.

KIRKDEĞİRMENLER (FORTYMILLS) IN THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF ERZURUM

ABSTRACT

Kırkdeğirmenler Stream, which starts from the Boğaz region of the Palandöken Mountains, has an essential place in the history of Erzurum. This water takes its name from the forty mills located on it. Throughout history, it has influenced Erzurum economically, socially, and strategically. The mills on this water played a severe role in meeting the flour needs of Erzurum, which was a substantial army and command center. The mills continued to exist until the mid-twentieth century. Kırkdeğirmenler Stream became a place where people and city dignitaries spent

* *Gönderim Tarihi: 12.11.2023. Kabul Tarihi: 23.11.2023.*

** *Prof. Dr, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ERZURUM. kucukugurlu@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4128-5116.*

*** *Doç. Dr, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ERZURUM. naimurkmez@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2356-6301.*

time in the summer and camped in tents. For this reason, it has been the subject of stories and legends in the eyes of the people. Above all, Kırkdeğirmenler Stream has been a vital source of drinking water for the city. In this study, the impact of Kırkdeğirmenler Stream on Erzurum's social and economic history will be analyzed within the framework of archival documents, travelogues, and compiled information.

Keywords: Ottoman Empire, Turkish Republic, Kırkdeğirmenler Stream, mill.

Giriş

Yaşamın en temel unsurlarından biri olan su, tarihin her döneminde insanlığı ve yerleşimini şekillendirici bir rol oynamıştır. İlk yerleşimlerin büyük bir kısmının su kenarlarında tebarüz etmesi bunun önemli bir göstergesidir. Erzurum şehrinin kuruluşunda da hiç şüphesiz içilebilir temiz su kaynaklarının ciddi bir rolü olmuştur. Erzurum şehrine su sağlayan birincil kaynak Kırkdeğirmenler Suyu'dur. Erzurum'un sosyal ve iktisadî tarihinde önemli bir yeri olan Kırkdeğirmenler Deresi'nin başlangıcı, Palandöken tarafındaki Sultan Sekisi Düzlüğü'nün batısında, şimdiki Yıldızkent'in üst tarafında, eskiden önemli bir mesire yeri olan Boğaz mevki idi. Buraya "Kırkdeğirmenler Boğazi" da deniliyordu. Egerli Dağı sırtlarından başlayan Kırkdeğirmenler Deresi'nin bol ve temiz suyu,¹ Boğaz mevkiinden itibaren var olan pek çok değirmeni beslemek üzere, kuzeye yani Erzurum şehrine doğru akmaktaydı. Kırkdeğirmen Deresi, bugünkü Yenişehir'in içinden geçerek Büyük Kiremitlik Tepesi'ne ulaşmadan ikiye ayrılıyordu. Bir kolu Büyük ve Küçük Kiremitlik Tepeleri arasından geçip bugünkü Atatürk Üniversitesi sahası içinden geçerek ovaya doğru akmaktaydı.² Diğeri ve bu çalışmayı ilgilendiren kolu ise Büyük Kiremitlik Tepesi'nin doğusunu dolaşip "Nüzhetü'l-Hazra" denilen Köşk civarından Dere Mahallesi'ne inerek şehre girmekte ve Erzurum Kalesi'nin batı surlarının hemen dışından, surlara paralel bir şekilde güney-kuzey istikametinde uzanan Çaykara Deresi'ni takip ederek Gez Mahallesi'ne ulaşip sonrasında Erzurum Ovası'na kavuşmaktaydı.³

¹ Cumhuriyet döneminde su mühendislerinin hazırlamış oldukları raporlara göre Kırkdeğirmenler Suyu, Egerli Dağı'nın kuzey yamaçlarından çıkan 27 pınar suyunun birleşmesiyle ortaya çıkmaktaydı. EBA, Belediye Meclis Tutanakları, 1 Şubat 1946.

² Bu derenin dışında küçük bir dere ise Harputkapı civarından ve Karayollarını takiben Üniversite Kavşağı'nın yapıldığı noktadan, bugünkü Terminal yolunu takiben ovaya doğru akmaktaydı. Oral Otel'in önünden geçen Terminal yolunun inşası sırasında, bu derenin mecrası biraz daha doğuya kaydırılmış ve kurutulan mecra doldurularak yol haline getirilmiştir.

³ Bulunduğu bölgenin coğrafi yapısı gereğince, şehrin batısından, yani bugünkü Bölge Eğitim Hastanesi yakınından Erzurum Ovası'na doğru akması icap eden Kırkdeğirmenler Deresi

“Kırkdeğirmenler” kavramı ve bu derenin başlangıç noktasının ismi olan “Boğaz” ifadesi, bölgeye Osmanlı Devleti’nin hâkim olmasından itibaren görülmekteydi. Bu hususta ulaşılan ilk belge, 1540 tarihli Tahrir Defteri’dir. Osmanlı Devleti’nin ikinci Erzurum Beylerbeyi olan Ferhad Paşa (1539-1541), “Dağ Boğazı” suyunda “Kırkdeğirmenler” diye meşhur değirmenlerden 10 değirmeni satın almış⁴ ve harap olan bu değirmenlerin bir kısmını ihya etmiştir.⁵

17. yüzyılın ilk yarısında Erzurum’a gelmiş olan Evliya Çelebi, Erzurum’un mesire yerleri arasında Çemenzar Pazarbaşı Değirmeni’ni zikretmektedir.⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin bazı versiyonlarında Pazarbaşı Değirmeni için “çimenlikteki değirmenler” ifadesi geçmektedir.⁷ Burası ya Köşk’ün olduğu yer ya da Kırkdeğirmenler’dir. Mevki itibarıyla Kırkdeğirmenler denilince akla gelen yer, şehrin hemen dışındaki Köşk’ün hemen üst tarafında, yani Eğerli Dağı eteklerinde bulunan vadiydi.

Kırkdeğirmenler Boğazı hakkında ilk detaylı bilgiler ise Haziran 1701’de Erzurum’a gelmiş olan Fransız doğa bilimci Joseph de Tournefort tarafından kayda geçirilmiştir. Tournefort, Kırkdeğirmenler hakkında şunları yazmıştır:

“Bir yandan (Erzurum’dan Tiflis’e gitmek üzere) denklemlerimizi [yüklemimizi] hazırlamaya çalışırken, bir yandan da çoğunlukla büyük bir

suyu, üstü açık kanallarla, yani arklarla şehre doğru akıtılmıştı. Böylece bugünkü Yenişehir’in içindeki değirmenler ve tarlalar asırlar boyunca bu suyu kullanmıştı. Oldukça bol olan bu su, bugünkü Yenişehir’in üst tarafını boydan boya kat ettikten sonra, şehrin güneyine kadar geliyor ve burada, bugünkü Kayak Tesisleri’nden inen Palandöken Deresi’ne kavuşuyordu. Palandöken Deresi’nin solundan, kanallar içerisinde dereye paralel olarak güneye (aşağıya) doğru yaklaşık 1 kilometre ilerledikten sonra, toprak istihkâmlara (Dördüncü Sur) 300 metre kala biraz batıdaki Köşk istikametine dönüyordu. Burada, değirmen sularının toplandığı bir havuz vardı. Su, Köşk civarındaki birkaç değirmenini çalıştırdıktan sonra, menfezlerle istihkâmların altından geçip ve ardından doğuya kıvrılıp, tekrar Palandöken Deresi’yle birleşiyordu. Böylece, Dere Mahallesi’nde varoşlara ulaşan su, Yazıcı Çeşmesi yanından şehre doğru ilerleyip, kalenin batı kapısı olan Erzincankapı istikametinden itibaren “Çaykara Deresi” boyunca kanallar içerisinde Gez Mahallesi’ne doğru akıyor ve ardından Erzurum Ovası’na karışıyor. Bu kısımdaki bostanların sulanmasında bu su kullanılıyordu. Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Yayınevi, Konya, 2018, s.243-244.

⁴ BOA, TT.d, 199/8, s.19; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.92.

⁵ BOA, TT.d, 199/8, s.19; Örneğin ilk Erzurum Beylerbeyi Mehmet Han, Erzurum’da 20 değirmen zeminini satın almış ve bunların 10’unu mamur ve işler hale getirmiştir. Dündar Aydın, "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sâkinleri", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1/1, Erzurum 1970, s.107.

⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 106; *Jahrbücher der Literatur*, Vierzehnter Band, 1821, April, May, Juny, Wien, s.30.

⁷ Evliya Efendi, *Narrative of Travels in Europa, Asia And Africa*, Vol: II, London 1850, s.113.

keyifle Kırkdeğirmenler Vadisi'nde bitki topluyorduk. Kırkdeğirmenler Vadisi, çok sarp iki dağın arasında yer alan, birçok güzel kaynağın gür bir dere oluşturduğu gezinti yapılırken gidilebilecek kadar kente yakın bir vadidir. Söz konusu dere yalnızca değirmenleri çalıştırmakla kalmıyor; kente kadar kırsal kesimin bir bölümünü de suluyor. Bütün doğuda bulunan en güzel bitki cinslerinden birini, bu değirmenlerden birinde adlandırma zevkini tattık. Ona, bilgisi ve erdemi bakımından çok saygı-değer birinin adını verdik: Saint-Victor Manastırı'nın bahçesinde tohumdan aynı bitkiyi yetiştirme özel mutluluğuna erişen, Krallık Bilimler Akademisi'nde görev yapan, Paris Fakültesi tıp doktoru M. Morin'in adı."⁸

Kırkdeğirmenler Deresi üzerindeki değirmenlerin tarihini, Osmanlılar öncesine hatta çok daha eskilere götürenler de vardır. Nitekim 1897 yılında "Kırkdeğirmenler" isimli bir makale hazırlayan C. M. Yager, burası için "Dünya'nın en eski değirmencilik merkezi" ifadesini kullanmıştı. Yager'e göre çorak bir ülkede bir bahçe gibi ortaya çıkan Erzurum Ovası, milattan önce 2.000 yıl boyunca sınırlarında gelişen antik imparatorluklar tarafından bereketiyle biliniyordu. Pek çok imparator ve komutan, ordularına beslemek için buradan tahıl tedarik etmişti.⁹ Yager, bu hususta herhangi bir belge ortaya koymamış olsa da¹⁰ yazdıklarının genel anlamıyla gerçeği yansıttığını ve Kırkdeğirmenler Deresi suyuyla işleyen değirmenlerin çok eski zamanlardan beri bölgede yaşayan insanların ekmeçlik un ihtiyacını giderdiğini söylemek mümkündür.

Bu çalışmada Kırkdeğirmenler Suyu'nun Erzurum'un sosyal ve ekonomik tarihinde oynadığı rol üzerinde durulacaktır. Bu suyun ve üzerinde kurulu bulunan değirmenlerin şehrin fiziki gelişimine ne şekilde etki ettiği izah edilerek suyun olağanüstü durumlarda stratejik açıdan önemi irdelenecektir. Çalışmada arşiv belgeleri gibi ana kaynaklardan faydalanıldığı gibi

⁸ Kraliyet Nebat Bahçesinin üyesi Louis Morin (1635-1718), Tournefort doğu seyahatinde iken onun derslerini üstlenmişti. Tournefort ise Kırkdeğirmenler'de bulmuş olduğu bir bitkiye Morina Orientalis adını vermişti. Joseph De Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C: II, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s.141.

⁹ C. M. Yager, "The Forty Mills, the Oldest Center in the World", *The Weekly Northwestern Miller*, February 12, 1897, s.239.

¹⁰ Yazar bu makaleyi yazarken, bisikletle Dünya turu yapan ilk insanlardan biri olan William Sachtleben'in anlattıklarından yararlanmış ve aynı zamanda O'nun tarafından çekilmiş olan fotoğrafları kullanmıştır. Sachtleben, kendisinden bir müddet önce bisikletle Dünya turuna çıkmış olan ve Erzurum'un doğusunda bir yerde ortadan kaybolan Amerikalı bisikletçi Frank G. Lenz'in izini aramak için 1894'te Erzurum'a gelmişti. Bu araştırma sırasında bir yıldan fazla bölgede kalan Sachtleben'in Erzurum'da gezdiği yerler arasında Kırkdeğirmenler Boğazı da vardı. Ziyareti sırasında buranın fotoğrafını da çekmiş olan Sachtleben, Erzurum şehrine döndüğünde, Kırkdeğirmenler Boğazı'nı ve burada gördüğü bir değirmeni anlatan bir yazı kaleme almıştır. İşte bu yazı Yager tarafından makaleye dönüştürülmüştür.

seyahatname, hatırat gibi eserlerden de istifade edilmiştir. Ayrıca saha çalışması yapılarak çeşitli derlemeler yapılmıştır.

Kırkdeğirmenler Suyu ve Değirmenleri

Kırkdeğirmenler Suyu, şehrin temel ihtiyaç maddesi olan ekmeğin yapımı için gereken unu temin eden değirmenleri çalıştırdığı gibi, şehrin varoş mahalleleri dışında bulunan bostanların sulanmasında da kullanılıyordu. “*Âsiyab*” da denilen değirmenler, şehirdeki en önemli üretim mekânları arasında yer alıyordu. Erzurum’daki değirmenlerin önemli bir kısmı, yukarıda anlattığımız Kırkdeğirmenler Suyu’nun geçtiği güzergâh üzerinde bulunuyordu. Egerli Dağ ve Sultan Sekisi Tepesi’nin sularından beslenen bu su, şehrin güneyinden kuzeyine uzanan yaklaşık 10 km uzunluğundaki alanda bulunan değirmenleri asırlar boyunca beslemişti.

1853 ve 1855 yıllarında İngilizler tarafından çizilen iki Erzurum haritasına göre;¹¹ bugünkü Yenişehir Üstyol’daki Mareşal Çakmak Hastanesi istikametinden başlayıp Köşk civarına kadar uzanan kısımda sekiz; Köşk’ün altındaki eski kale surlarından başlayıp Erzincankapı istikametinden geçerek Gez Mahallesi’ne uzanan kısımda üç ve Gez Mahallesi’nin altından Kân Köyü’ne kadar olan kısımda 10 olmak üzere, toplam 21 değirmen vardı. Bununla birlikte arşiv belgeleri bu sayının daha fazla olduğunu göstermektedir. Nitekim tespitlerimize göre, 19. yüzyılın ilk yarısında Kırkdeğirmenler Deresi üzerinde 30 civarında değirmen bulunmaktaydı.¹²

Değirmenlerin çoğu tek, bazıları çift taşlı olup su çarkı ile çalışan basit imalathânelerdi.¹³ Değirmenlerin suyu, “*değirmen harkı*” denilen kanalın içinden akıyordu. Kanaldan alınan su, değirmen çarkını çevirecek yüksekliğe çıkarıldıktan sonra, su çarkını çevirmesi için borularla değirmenin içine akıtılıyordu. Erzurum’un kış mevsimi çok soğuk geçtiğinden, sular genellikle donardı ve dolayısıyla değirmenler uzun süre çalışamazdı. Bu nedenle ahali,

¹¹ 1829’da Rus Komutan Paskeviç’in personeli olan Albay Ushakov tarafından “*Erzurum Planı*” ismiyle hazırlanan harita, daha sonra İngilizler tarafından İngilizceye uyarlanmıştır. Bu haritalar Yahya Yeşilyurt tarafından İngiliz Milli Arşivi’nden temin edilmiştir. Arşivin “Haritalar ve Planlar (MR)” kısmında 1/493 dosya ve gömlek numarasıyla tutulan bu planların ilki 61x90 cm, ikincisi ise 97x211 cm ebatlarında hazırlanmıştır. Yahya Yeşilyurt, “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55, Erzurum, 2016, s.613.

¹² Kırkdeğirmenler dışında, doğudaki Abdurrahman Gazi Türbesi civarından gelen Kumludere üzerinde de değirmenler vardı. Kırkdeğirmenlerin aksine bu dere, şehrin doğu kapısı olan Tebrizkapı tarafındaki surların dış kısmından akarak ovaya ulaşıyordu. İşte bu kısımda, yani Topçuoğlu ve Kadioğlu mahallelerinin alt tarafında beş değirmen bulunmaktaydı.

¹³ *BCA*, 030.10.65.433.1.

daha kış gelmeden, altı-yedi aylık kışlık ununu tedarik eder ve bu unu kış boyunca kullanırdı.¹⁴

Aynı yüzyılda, Yager tarafından hazırlanan Kırkdeğirmenler ile ilgili makalede bu güzergahtaki bir değirmen şöyle anlatılmaktaydı: “Boğazın kendisinde kırk değirmen yoktur. Ancak dağdan gelen karlarla beslenen soğuk ve berrak su, bölgedeki pek çok değirmeni beslemektedir. Boğaz mevkiinde, kırk değirmenlerden birisi mevcuttur. Değirmen, son dört yıl içinde yeniden inşa edilmiş, tek katlı alçak taş bir yapıdır. İç mekân, zemini olmayan büyük bir odadır. Buğday öğütmek için bir alt ve bir üst değirmen taşından oluşan basit mekanizma vardır. Bu taşlar üst üste oturtulmuştur. Alttaki taş sabittir, üstteki taş ise bir mille sabitlenerek alttaki çarka bağlanmıştır. Böylece su kuvvetiyle dönen çark, bu mil vasıtasıyla üstteki taşı çevirmektedir. Üst taşın biraz yukarısında ahşap bir tahıl haznesi vardır. Bu hazne taşın etrafındaki ahşap direklere sabitlenmiştir. Haznenin alt ucunda ve merkezinde, buğdayın üst taşın ortasındaki deliğe akmasını sağlayan küçük bir delik vardır. Bu deliğin hemen yanında, kama şeklinde ahşap bir kol (şakşak) taşın üzerine doğru iner. Taş döndükçe, taşın pürüzlü çıkıntıları sayesinde titreşim sağlayan bu kol, haznenin deliğinden düzenli olarak belli bir miktarda buğdayın üstteki değirmen taşının ortasında bulunan deliğe dökülmesini sağlar. Buğday, iki taşın kenarları boyunca un olarak dışarı atılır. Bu değirmen, istikrarlı bir şekilde 24 saatte 1.100 libre (500 kg) un üretebilir.

Değirmene öğütölmek üzere getirilen buğdaylar, önce havalandırılıp yıkanır. Böylece içerisindeki taşların çoğu ayrıştırılır. Daha sonra kuruması için güneşe serilir, tekrar havalandırılır ve ardından öğütölmeye hazır hale getirilirdi. Ancak sıkışık zamanlarda, un miktarını artırmaya yardımcı olmak için, otlar ve diğer bitkilerin tohumlarıyla birlikte taşlar da ayıklanmazdı.”¹⁵

Kırkdeğirmenler Suyu’nu kullanan değirmenlerin bir kısmının yanında, “dink” denilen küçük değirmenler vardı. Belgelerde bu hususta “bir göz değirmen ve bir göz dink” veya “iki göz değirmen bir göz dink” gibi ifadeler geçmektedir.¹⁶ Dinkler, tahılın kabuğunu yumuşatıp ayırmaya yarayan ve halk arasında “gendime” veya “den” denilen buğdayı temin eden değirmenlerdi. Normal değirmenin aksine, bunun alttaki büyük taşı yatay, onun üzerinde dönen küçük taşı ise dikey olarak yerleştiriliyordu. Bu dikey taş, bir kol vasıtasıyla su çarkına bağlıydı. Bu küçük değirmenleri değirmenci değil, halkın kendisi kullanmaktaydı.

Sachtleben, Erzurum’daki diğer su değirmenlerinin, görüp anlattığı Kırkdeğirmenler Boğazı’ndaki değirmen gibi olduğunu ve aynı tarzda çalıştığını

¹⁴ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilâyeti Sıhî ve İctimai Coğrafyası*, Haz. Murat Küçükuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s.77-78.

¹⁵ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

¹⁶ *VGMA*, 579/189.

belirtir. Bununla birlikte, buğday öğütmenin başka yöntemleri olduğunu da ilave eder:

“Halk tamamen değirmenlere bağımlı değildir; insanların çoğu evlerinde buğdayı un kıvamına gelene kadar içinde dövdükleri taş kaplar kullanırlar.¹⁷ Öğütülen buğdayı, kepeğinden ayırmak için havalandırırlar. Bazı durumlarda tahıl, buğdayın bulunduğu kaba uyan ağır bir taşla ezilir. Taşa ağır bir tahta parçası bağlanır ve insanların onu döndürmesi için kulp sağlar. Kol gücüyle çevrilen bu taş, değirmenlerde un öğütmek için kullanılan ve su gücüyle döndürülen taşlardan küçüktür.”¹⁸

Bu bağlamda, İngiltere'nin Erzurum Konsolosluğunda uzun yıllar görev yapan Henry Hunter Calvert'in “*bulgur*” anlatımı önemlidir. Zira bu ev değirmenleri genellikle bulgur yapımı için kullanılırdı.¹⁹ Calvert'in belirttiği üzere bulgur, pirinç yerine pilavda kullanılan veya öğütülmüş arpa gibi çorbalarda kullanılan buğdaydı. Bulgurun hazırlanışı şöyleydi: Tahıl önce yıkanır ve ardından yumuşaması için kaynatılırdı. Daha sonra kuruması için serilirdi. Ardından biraz suyla karıştırılarak büyük bir taş havanda ağır bir tahta tokmakla dövülürdü. Böylece kabukları gevşetilirdi. Ardından bir el değirmeninde öğütülerek işlem tamamlanırdı.²⁰

Boğaz ve Köşk Civarındaki Değirmenler

Kırkdeğirmenler Deresi üzerindeki üst kısmındaki değirmenlere ait ulaşılabilen en eski ve derli toplu belgelerden biri, Hacı Ömer Ağa'nın kızı ve Cennetzade İsmail Efendi'nin gelini Hatice Hanım'a ait 9 Eylül 1779 tarihli vakfiyedir. Vakfiyede değirmenlerle ilgili şu ifadeler geçmekteydi:

“Kırkdeğirmen olarak bilinen akarsuyun üzerinde bulunan Yeğen Ahmed Ağa Değirmeni ve benim değirmenimin yanındaki değirmen ve yine aynı akarsuyun üzerinde, bahsedilen değirmenlerin aşağısında yer alan Bekir Efendi Değirmeni ve Çukur Değirmen'in²¹ yanındaki bir değirmen...”²²

¹⁷ Bu taş kaplara Erzurum yöresinde dibek ya da el dibeği denilmektedir.

¹⁸ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

¹⁹ Amerikalı Misyoner Parmelee, kadınlar tarafından el değirmenlerinde yapılan ve bir tür kırılmış buğday olan bulgurun mükemmel bir diyet maddesi olduğunu belirtmektedir. Moses Payson Parmelee, *Life Scenes Among the Mountains of Ararat*, Boston 1868, s.128.

²⁰ “Notes By Henry H. Calvert, Esq, on Vegetable Products Sent By Him From Erzeroom”, *Hooker's Journal of Botany*, Vol: VII, London 1855, s.254.

²¹ Çukur Değirmen, Köşk'ün 50 metre kuzeyinde ve kapatılan Aziziye Hastanesi'nin bahçe duvarının hemen dibindeydi. Değirmenin yerinde bugün konut bulunmaktadır. *Erzurum Gazetesi*, 5 Haziran 1939; TSA, Zabıt Defteri, Defter No: 70, s.16.

²² VGMA, 579/189.

Bu belgede yer alan altı değirmen, bugünkü Yenişehir ile Köşk semti arasındaki bölgede bulunuyordu. Bunların hemen üst kısmında, yani Boğaz mevkiinde en az iki değirmen daha vardı. Nitekim aynı dönemde, Boğaz mevkiindeki Tuzcu köyü yolu üzerinde²³ Kağızmanlı Mehmed Efendi Vakfı'nın değirmeni mevcuttu.²⁴ Bunun hemen yanında ise “*Kadı Hafızzâde Değirmeni*” vardı.²⁵ Daha aşağıda, yani Köşk civarında ise, yukarıda bahsedilen Çukur Değirmen'in yakınında, Şeyhler Vakfı'na ait “*İsalar Değirmeni*” yer alıyordu.²⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak, Kırkdeğirmenler Deresi'nin başlangıcı olan Boğaz mevkiinden Köşk'ün altındaki eski kale surlarına²⁷ kadar uzanan dere boyunca 11 değirmenin var olduğu söylenebilir.

Çaykara Deresi'ndeki Değirmenler

Kırkdeğirmenler Suyu, yukarıda anlatıldığı üzere, Köşk Bahçesi'nin kuzeydoğusundaki değirmenden sonra aşağı doğru akıyor ve Kayışoğlu Değirmeni'nden sonra şehre giriyordu.²⁸ Buradan itibaren Dere Mahallesi ve Çaykara Deresi başlıyordu. Kırkdeğirmenler Suyu ve Çaykara Deresi asırlar boyunca şehrin batı yönündeki sınırını teşkil etmiştir. Bahsi geçen suların batısında yer alan büyük mezarlık da dahil edildiğinde bu güzergâh, şehrin batısında fizikî ve psikolojik bir sınır oluşturmuştur. Bu sınır bazı istisnalar

²³ Eski Erzurum'da, şehrin güneydoğusundaki Harputkapı'dan çıkınca, Köşk ile Kiremitlik Tepesi arasından, dereyi takiben bir yol giderdi. Bugünkü Yenişehir'in içinden geçen bu yol, daha yukarıda Boğaz mevkiine kadar devam ederdi. Burada, Kırkdeğirmenler Deresi'ni doğuda bırakarak, Tuzcu, Tepeköy, Mahanda, Kümbet, Özbek, Tanbura, Haydari gibi köylere giderdi. Yenişehir yapılıncaya bu yol iptal edilmiş oldu. *ERŞA*, Ahmet Bahattin Doğusoylu Notları.

²⁴ *VGMA*, 618/61; bu değirmenin arsası 1931 yılında satılığa çıkarılmıştı. *Erzurum Gazetesi*, 27 Temmuz 1931.

²⁵ *TSA*, Defter-i Hâkânî İdâresine Mahsus Zabıt Defteri, Defter No: 15, Mart 1926, s.20-36.

²⁶ Bu değirmenin sağında Harput Yolu, solunda ve önünde Köşk Yolu bulunuyordu. *TSA*, Zabıt Defteri, Defter No: 70, s.19

²⁷ Tespitlerimize göre bu sur, Erzurum Kalesi'nin en dışında yer alan ve varoş mahallelerini İran saldırılarına karşı korumak amacıyla 16. yüzyılda yapılmış olan surdur. Bu ve daha iç kısımdaki iki sur, 19. yüzyıl ortalarında ortadan kalkmış ve onların yerine, şehrin epeyce dışından yeni bir istihkâm hattı yapılmıştır. Kars, Harput, İstanbul ve Ardahan isimli kapılarla birbirine bağlanan bu toprak istihkâmlar da günümüzde mevcut değildir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sırasında bu toprak istihkâmların iç kısmındaki, yani şehir tarafındaki değirmen sayısı altı idi. Diğerleri surların dış kısmında bulunuyordu. Savaşın sonlarına doğru Kırkdeğirmenler bölgesinin Rusların kontrolüne geçmesi, şehirde büyük bir un sıkıntısına yol açmıştı. Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, Askeri Matbaa, İstanbul 1942, s.55.

²⁸ *EBA*, Meclis Zabıtları, 11 Nisan 1946; Cumhuriyet dönemindeki kayıtlara göre, Köşk'ün alt tarafında İcra Memuru Rüknettin'in değirmeni ve onun altında ise bugünkü Müze binasının arka tarafındaki Jandarma Lojmanları'nın olduğu yerde bir değirmen vardı. İşte bu değirmenleri çalıştıran Kırkdeğirmenler Suyu, bahsettiğimiz sokak boyunca kuzeye doğru inip, sağa doğru kıvrılarak Dere Mahallesi'ndeki dereye akıyordu.

dışında Cumhuriyet Dönemi'ne kadar varlığını korumuş ancak 1930'ların ortalarında Çaykara Deresi'nin batısında yapılaşma ve fizikî değişim görülmeye başlanmıştır.²⁹

Çaykara Deresi'nin üst kısmındaki Yazıcı Çeşmesi yakınında, şimdiki Polisevi (eski Orduevi) arkasında bir değirmen vardı³⁰ ve bu değirmen Şeyhler Vakfı'na aitti.³¹ Fuad Bey'in 1904 yılına ait haritasından anlaşıldığı kadarıyla askerî değirmen de buradaydı.³² 9 Kasım 1801 tarihli bir belgeye göre, Erzincankapı'nın üst tarafındaki Dere Mahallesi'nde iki değirmen bulunuyordu. Bunlardan biri Erzurum Valisi Abdurrahman Paşa tarafından vakfedilmişti. Diğeri ise Seyyit Ebubekir Efendi'ye aitti.³³

16 Kasım 1716 tarihli Pervizzade Mehmet Efendi'ye ait vakfiyede, Çaykara Deresi üzerinde dört değirmenin vakfedildiği belirtilmektedir. Bunların biri, şimdiki Öğretmenevi ile Atatürk Evi arasındaki alanda bulunan “*Yukarı Mazı Değirmeni*” idi. Bu değirmenin yanında Ahmet Çavuş Değirmeni, Molla Velioglu Değirmeni, Hasan Beşe Değirmeni yer alıyordu.³⁴ Bunlar aşağıdaki Gez Mahallesi'ne doğru uzanıyordu.

Gez Mahallesi civarında tespit ettiğimiz en eski değirmenlerden birisi, XVI. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Sivasî İbrahim Bey'in vakıf değirmeniydi.³⁵ Bu değirmen Çiftlik Köyü'ne giden yolun yakınındaydı.³⁶ 1655 yılında kurulan Tezkireci Ömer Efendi Vakfı'na ait Gez Mahallesi'nde Değirmen Koltuğu isimli mevkide bir değirmen vardı. Bunun yanında Tellal Sabri ve Müslî Değirmenleri bulunuyordu.³⁷ 1715 tarihli Erzurum Vakıflar Fihristi'ne göre aynı bölgedeki Kırkdeğirmen Suyu üzerinde Gülistan Hatun Değirmeni vardı.³⁸ 21 Kasım 1767 tarihli bir belgeye göre ise, Gez Mahal-

²⁹ Derenin batı yakasında Askerî İdadî Mektebi (Kışlası) ve Gureba (Numune) Hastanesi gibi bazı büyük binalar, Osmanlı döneminin sonlarında yapılmıştı. Erzurum şehri, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren Çaykara Deresi'nin batısına doğru genişlemeye başlamıştır. İlk önce Vali Konağı, Kız Muallim Mektebi, Meclis-i Umumi Binası ve Erzurum Lisesi gibi resmi daireler yapılmıştır.

³⁰ *Yeni Erzurum Gazetesi*, 3 Ağustos 1955.

³¹ Şeyhler Vakfı'nın mülkleri 1931'de tapuya kaydedilirken, Muratpaşa Mahallesi Köprübaşı Caddesi (Sonradan Erzincankapı Caddesi)'nde bir değirmen de kaydedilmiştir. *TSA, Zabıt Defteri*, No: 62, Şubat 1931, s.22-26.

³² Hüseyin Yurttaş, “Fuat Bey'in Erzurum Haritası”, *Atatürk Üniversitesi Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (15), 2000, s. 49-71.

³³ *VGMA*, 600/319.

³⁴ *VGMA*, 616/72; *TSA*, Pervizzâde El-Hâcc Mehmet Efendi Vakfı'na Ait Zilhicce 1128 Tarihli Vakfiye Sureti.

³⁵ *VGMA*, 2152/134.

³⁶ *VGMA*, 592/171.

³⁷ *TSA*, 1937 Arazi Tahrir Cetveli.

³⁸ *Erzurum Defteri'nin Atiki Kalem-i Cihat-ı Evkaf-ı Humayun Anadolu Defteri*, Defter No: 464.

lesi'nde Erzurum müftülerinden Şeyh Mustafa Efendi'nin vakfettiği bir değirmen vardı.³⁹

Dördüncü Sur Dışındaki Değirmenler

Değirmenlerin önemli bir kısmı ise Gez Mahallesi'nin altında, şehri çevreleyen toprak istihkâmların (Dördüncü Sur) dışında yer alıyordu. Buradaki değirmenlerden en eskisi Abdurrahmangazi Zaviyesi'ne aitti. 1540 tarihli Erzurum Tapu Defteri'nde bu zaviyenin mülkleri arasında üç taşlı bir değirmenden bahsedilmektedir.⁴⁰ Tespitimize göre bu değirmen, Gez Mahallesi'nin altında, yakın bir zamana kadar Et Kombinasyonu olarak kullanılan, şimdi yerine yüksek katlı sitelerin yapıldığı bölgedeydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında burada mezbaha yapmak isteyen belediye, Abdurrahmangazi Vakfı'na ait olan ve evkaf idaresi tarafından kira yoluyla işletilen Beyazahmet Değirmeni'ni istimlak etti.⁴¹

Belgelere göre, buradaki değirmenlerin bir kısmı, “*Cebirkapısı*” denilen kale kapısının hemen dışında bulunmaktaydı. Mesela, 26 Ocak 1751 tarihli bir belgede Kân yolu üzerindeki Cebirkapısı yakınında iki değirmenden bahsedilir. Bu değirmenler Erzurum Kadısı Mansurizâde Mustafa Efendi tarafından vakfedilmiştir.⁴² Yine aynı bölgede, Ümmühan Hatun Vakfı'na ait iki değirmen daha vardı. Bu vakfın 1827 tarihli vakfiyesinde “*Gez Mahallesi'nde Cebir Kapusu'nda vaki malumü'l-hudud dam derununda cevelan eden bir göz mazı ve bir göz hinta (buğday) asiyaqları*” ifadesi geçmektedir. Yani, Gez Mahallesi'ndeki Cebirkapısı yakınında, bir dam içerisinde dönmekte olan bir mazı ve bir buğday değirmeni, Ümmühan Hatun tarafından vakfedilmişti.⁴³ Bu mazı değirmenin adı “*Aşağı Mazı Değirmeni*” idi. Aynı bölgedeki Çiftlik köyü yolu üzerinde Şeyhler Vakfı'na ait bir değirmen bulunuyordu.⁴⁴ Osmanlı döneminin sonlarında toprak istihkamlar dışında bulunan değirmenler şu şekilde isimlendirilmişti: Çadırcı Değirmeni, Taşkapı Değirmeni, Beyazahmet Değirmeni, Ağbıyıkçı Değirmeni⁴⁵ ve daha aşağıda Zühdü Efendi Değirmeni.⁴⁶

³⁹ VGMA, 600/318.

⁴⁰ BOA, TT.d, 199/8.

⁴¹ Erzurum Gazetesi, 15 Haziran 1931.

⁴² VGMA, 2152/12.

⁴³ VGMA, 2152/92; TSA, Zabıt Defteri, Defter No: 70, s.6.

⁴⁴ TSA, Zabıt Defteri, Defter No: 70, s.16; 1930'larda aynı bölgede, yani bugünkü Kuşkay Sitesi'nin batısından Kombinaya giden yol üzerinde Tüzemenlere ait bir değirmen vardı. Metinde bahsedilen Şeyhler Vakfı Değirmeni bu değirmen olabilir.

⁴⁵ 1331 (1915) Tarihli Erzurum Haritası, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, (Milli Kütüphane, HRT, 1994, D, 1511).

⁴⁶ Erzurum Gazetesi, 15 Haziran 1931.

Mazı Değirmerleri

Deri debbağlamanın püf noktalarından birisi, derinin mazı tutmasıydı. Mazı, meşe ağacının yemişi olup, beyaz cevize benziyordu.⁴⁷ Tavernier'e göre mazı olmadan deri debbağlanamıyordu.⁴⁸ Debbağhaneye getirilen sığır ve keçi derileri, kireçli su ve köpek dışkısı ile bazı işlemlere tabi tutularak temizlendikten sonra, aralarına öğütülmüş mazı serpilerek üst üste yığılırdı.⁴⁹ Mazı, derilerin hızlı bir şekilde ısınarak tüylerini dökmesini sağlardı. Ardından iyice yıkanan deriler, kırılmaması için yağlanır, boyanır ve kullanıma hazır hale gelirdi.⁵⁰

Mazı, genellikle güney vilayetleri⁵¹ ve İran'dan getirilir ve Çaykara Deresi üzerinde bulunan mazı değirmerlerinde öğütülürdü.⁵² Bunlardan “*Yukarı Mazı Değirmeri*” Pervizoğlu Vakfı'na, “*Aşağı Mazı Değirmeri*” ise Ümmühan Hatun Vakfı'na aitti. Buralarda öğütülen mazı, deri debbağlama ile birlikte yün boyamasında da kullanılıyordu.

Görüldüğü üzere Osmanlılar döneminde Kırkdeğirmerler Deresi üzerindeki değirmerlerin önemli bir kısmı vakıf malı idi. Çok sayıda değirmer, bostan ve tarlanın istifade ettiği bu su da aslında vakıf suyu idi. Sadece Kırkdeğirmerler'i değil, Erzurum'daki diğer dereleri de ilgilendiren 19. yüzyıl ortalarına ait bir vakıf kaydına göre; Kırkdeğirmerler Deresi ile birlikte Abdurrahmangazi Deresi, Boyahane Deresi, Köprübaşı Deresi ve Tekman Deresi de vakıf malı idi. Vakfın ismi “*Kırkdeğirmerler ve Abdurrahmangazi Suyu Vakfı*” olarak geçmekteydi. Vakfın kurucusunun Çiftlik Köyü'nden Hasan Halife, bu dönemdeki mütevellisinin ise Esseyyid Süleyman Ağa olduğu anlaşılmaktadır. Mülhak olan vakıf, sudan elde ettiği kira geliriyle, derelerin bakım ve onarımını yapmaktaydı.⁵³

⁴⁷ Bazı Fransızca belgelerde, mazı yerine “beyaz ceviz” ifadesi kullanılmıştır. Muhtemelen mazı, beyaz cevize benzetilmiştir. Mazının elde edildiği meşeye “*mazı meşesi*” denilmektedir. Mazı, boyamak için gerekliydi. Kağnıların kolanlarını yapanlar, derilerini işlemede, meşe palamudu ağaçlarının püsküllerinden yararlanıyorlardı. *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 124, 296; Yine bu ağacın yaprakları halk tarafından toplanır, dövülerek suyu çıkarılır ve egzama gibi hastalıkların, çatlakların tedavisi için ellere sürülürdü. Ayrıca mazıdan mürekkep üretilirdi.

⁴⁸ *Tavernier Seyahatnamesi*, s.172.

⁴⁹ Zeki Tekin, “Türkler'de Dericilik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, IX. İstanbul, 1994, s.177.

⁵⁰ Bu bilgiler, şehrin son kürkçüsü Hanifi Akyol'dan alınmıştır.

⁵¹ Örneğin 1863 yılında Zaho'dan 40 çuval mazı getirilmişti ve bunun değeri 160 liraydı. Robert A. O. Dalyell, “Report by Mr. Antonie Magack and Sir Robert Dalyell on the Commerce of Erzeroom for the Year 1863”, *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls During the Year 1865*, London, s.446.

⁵² Erzurum'da, mazı öğütme için, şehrin batısında şimdiki Atatürk Evi'nin hemen önünden akan dereye “*Yukarı Mazı Değirmeri*” isimli değirmer yapılmıştı. Bu değirmer Pervizoğlu Vakfı'na aitti. Bir de Gez Mahallesi'nde Ümmühan Hatun Vakfı'na ait “*Aşağı Mazı Değirmeri*” bulunuyordu. *VGMA*, 2152/92.

⁵³ *BOA*, EV. d., 19490.

Kırkdeğirmenler Suyu'ndan Elektrik Üretmek

Erzurum'un Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında belki de en önemli sorunlarından biri ısınma ve aydınlatma meselesiydi. Bu sorunlara çözüm üretmek için çeşitli projeler geliştirilmiş bunlardan bir kısmı hayata geçirilmiş bir kısmı ise uygulamaya konulamamıştı. Elektrik üretimi için şehrin çevresindeki su kaynakları üzerine hidroelektrik santralleri kurulması da bu süreçte gündeme geldi. Üzerine hidroelektrik santrali kurulması için düşünülen su kaynaklarından biri de meşhur Kırkdeğirmenler Suyu idi. Aslına bakılırsa Kırkdeğirmenler Suyu'ndan elektrik üretmek için 1938 yılında 10.000 lira mukabilinde Sazmaş Şirketi'ne yaptırılan ve 25 Mayıs 1938 tarih ve 2486 sayı ile onaylanan hidroelektrik projesi vardı. Ancak 1938'deki çıkacak proje hayata geçirilememişti. Su İşleri Beşinci Şube Müdürü ve Malatya Şube Mühendisi Şevki Erker'in, Erzurum hidroelektrik santral suyu ile ilgili 10 Eylül 1945 tarihli raporu üzerine konu 1946 yılında yeniden gündeme geldi. Erker tarafından hazırlanan ve Erzurum Belediye Meclisi'nin 1 Şubat 1946 tarihli oturumunda okunan raporda, bu su üzerinde hidroelektrik santrali kurulmasına dair özetle aşağıdaki hususlara değinilmiştir:

“Erzurum şehrinin elektrik ihtiyacını karşılamak üzere şehre 4 km. uzaktaki Boğaz Un Fabrikasının üst tarafında, bu fabrikanın faydalandığı su üzerinde bir elektrik santralinin kurulması düşünülmüş ve 1938'de Sazmaş Şirketi'ne proje yaptırılmıştır. Bu projeye göre 200 metre düşüş ve 300 litre/saat sarfiyatlı suyun sağlayacağı enerjinin yalnız bir kısmından faydalanılması düşünülmüştür. Projede gösterilmiş olan 300 litre/saat suyun, kurak mevsimlerde azalması ve nüfusun hızla artması, bu projenin yeniden incelenmesi gereğini doğurmuştur. Projede gösterilen su sarfiyatının tek bir ölçüye dayandığı ve dolayısıyla tam bir ölçü oluşturmadığı, çeşitli mevsimlerde yapılan ölçümlerden anlaşılmıştır. Örneğin 1945 Mart sonunda Silah Fabrikası Teknik Müdürü Yüksek Mühendis Selahattin Özer'in yaptığı ölçümde su 100 litre/saat çıkmıştır. Mayıs sonunda ise 422 litre/saattir. Haziran 1945'teki ölçümde ise 200 litre/saat olarak çıkmıştır. Bu üç ölçüye göre suyun en az olduğu zaman kış mevsimidir. Çünkü Erzurum su kaynakları yağmurdan çok, kar erimesinden beslenmektedir. Bu su üzerinde çalışan un fabrikasının yalnız kış mevsiminde yardımcı motor kullanması da bunu göstermektedir.

Erzurum nüfusu yaklaşık 60.000 olduğuna göre, şehrin elektrik ihtiyacı 400 kw./saattir. Yani su miktarı yılın ancak 6 ayında bu ihtiyacı karşılayabilecektir. Bundan dolayı ilgili makamlar su miktarının artırılması çarelerini düşünmüşlerdir. İleri sürülen iki hal tarzı yerinde incelenmiştir:

1. Ali Şeref Suları'nın katılması: Fabrika su kaynaklarının bulunduğu Eğerli Dağ'ın güney yamaçlarındaki Ali Şeref Suları'nın (Madrek Suları) bu suya katılması çok hayalidir. Bu suların birleşmesi için 4-5 km. uzunluğunda bir tünel açılmalıdır. Bazı kimseler Ali Şeref sularının

yakınında içleri dolmuş hendekleri görerek, bunların vaktiyle bu maktas için (tünel amacıyla) yapılmış olduğunu söylemektedirler.

2. Mevcut pınarların sızıntılarını önlemek suretiyle çoğaltmak:

Elektrik santraline alınacak olan fabrika suyu Eğerli Dağ'ın kuzey yamaçlarından çıkan 27 pınar suyunun birleşmesiyle vücuda gelmiştir. Her pınarın etrafındaki sızıntı çok azdır. Zaten suya ihtiyaç olduğu kış aylarında, toprak donduğu için sızıntı yoktur. Kaptaj suretiyle bu suların kapalı mecralarla asıl dereceye getirilmesi de çok pahalıya mal olacaktır.”⁵⁴

Sonuç olarak Şevki Erker'e göre; ele alınan su, elektrik ihtiyacını karşılayamayacağına ve şehir dolaylarında daha uygun bir santral yeri bulunmadığına göre, hidroelektrik santralinden şimdilik vazgeçilmesi uygun olacaktır. Tortum hidroelektrik santrali kuruluncaya kadar elektrik ihtiyacının buharlı veya patlamalı motor kullanılmak suretiyle sağlanması uygundur.

Bu rapordan sonra, Yüksek Mühendis Celalettin Çetintaş'ın Erzurum hidroelektrik projesinin tadili ve şehir elektrik ihtiyacına uygun bir projenin hazırlanması hakkındaki raporu okunmuştur. Bu raporda ise, meseleye oldukça farklı bir açıdan ve olumlu bir şekilde bakılmıştır:

“[1]938 tarihli projenin tadili hususunda incelemeler yapmak üzere 5-9-[1]945 tarihinde mahalline vasıl olunmuştur. Şevki Erker'in su ile ilgili raporunu vermesi ve Malatya'ya dönmesi üzerine tarafımdan projenin elektrik kısmının tadiline ait incelemeler yapılmıştır. Erker'in de belirttiği gibi ağustos ayında 200 litre/saniye olarak tespit edilen su sarfiyatı 190 metre safidüşüm ile 280 kw. takat verebilir. Şehrin nüfusu 52.000 olduğuna göre 600 kw. civarında elektrik takatine ihtiyaç vardır. Ali Şeref Suları'nın Boğaz un fabrikasının faydalandığı asıl dereceye katılması için tünel yerine yaklaşık 5 kilometrelik demir borularla yer altından getirilmesi düşünülebilir. Böylece su miktarı 600 litreye çıkarılmış olur. Bunun maliyeti 600.000 liraya çıkar. Bu masraf 4-5 senelik mahrukat tasarrufu ile kapatılabilir.”⁵⁵

Şehir elektrik tesisatı konusundaki bu önemli raporların okunmasından sonra, Münir Alpagut tarafından bazı fikirler ileri sürülmüştür. Alpagut'un belirttiğine göre; bu su her Erzurumlunun kafasında yer etmiş, hatta bir nevi kutsallık kazanmış bir davadır. Belediye sucularının belirttiğine göre; Palandöken'de “Ali Eşref” veya “Ali Şirin” adındaki bu su, kırk kadar gözeden toplanarak hiçbir işe yaramadan Madrek Köyü'ne doğru akmaktadır. Suculara göre; bu suyun küçük bir çabayla getirilmesi mümkündür. Raporda da

⁵⁴ EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

⁵⁵ EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

belirtildiği gibi, bu su 600.000 lira ile getirildiği takdirde Sazmaş Şirketi'nin yaptığı proje gerçekleştirilebilir.

Alpagut'a göre bu suyun Erzurum şehri tarafına akıtılması, sadece bir elektrik meselesi değildir. Bu su gelirse şehrin ortasından büyük bir su geçecek ve şehrin temizliği bakımından paha biçilmez bir kıymet ifade edecektir. Yine bu su Erzurum'a getirildiği zaman her sene susuzluktan şikâyet eden çiftçilerin yüzü gülecek, binlerce hektar arazi suya kavuşacaktır. Ayrıca Erzurum'un ağaçlandırma ve yeşillendirme meselesi çözülecektir.⁵⁶

Görüldüğü üzere bu toplantı, nüfusu önemli oranda artmakta olan Erzurum'un elektrik meselesini birçok boyutuyla ele alan bir toplantı olmuştur. Bir süredir bu konu hakkında hazırlanan raporlar, bu toplantıda okunmuş ve değerlendirilmiştir. Bu raporlar, 1930'ların sonundan beri kurulmak istenen elektrik tesisatı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Görüşmelerden elde edilen bilgilere göre, Erzurum şehrinin elektrik meselesi, 1938 yılında Üçüncü Genel Müfettişlik makamının çalışmaları sırasında ele alınmıştır. Sadece Erzurum'un değil, bölgedeki diğer şehir merkezlerini de iyi bir elektrik tesisatına kavuşturmak isteyen Genel Müfettiş Tahsin Uzer'in teşebbüsleri sonucunda, 1938 yılında Sazmaş Şirketi'ne hidroelektrik projeleri yaptırılmıştır. Erzurum çevresindeki su kaynaklarına dayanılarak hazırlanan bu proje, aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen hayata geçirilememiştir. Çünkü, arada geçen zamanda, şehir civarındaki su kaynaklarının yetersizliği ve böyle bir projenin büyük masraf gerektireceği anlaşılmıştır.

Genel Müfettişliğin öncülüğünde başlatılan bu faaliyetten istenilen sonucun alınamaması üzerine, daha farklı kaynaklardan elektrik üretilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Bununla birlikte, yukarıda bahsedilen hidroelektrik projesi tamamen reddedilmemiştir. Çünkü dönemin iktisadi anlayışına göre, öncelikli amaçlardan birisi, yerli kaynaklarla elektrik üretimini sağlamak ve yabancı ülkelere mazot parası vermemektir. Aslında bu amaç Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri söz konusu olmakla birlikte, elektrik üretiminde su ve kömür gibi yerli kaynaklardan istifade edebilecek tesislerin bir türlü kurulamaması, dizel motorlarla elektrik üretimine devam edilmesini zorunlu hale getirmiştir.⁵⁷

Kırkdeğirmenler Suyu'ndan elektrik üretilmesi fikri, 1950'lerde dahi gündeme getirilmiştir. Erzurum'un önemli isimlerinden Avukat Süreyya Şarman, "Şehircilik Bakımından Erzurum'un Ana Davaları" isimli yazı dizisinde konuyu şöyle gündeme getirmiştir:

⁵⁶ EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

⁵⁷ EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

“Boğaz mevkiindeki suları bir araya toplayıp yalnız önüne bir set çekmek suretiyle burada tabii bir baraj vücuda getirilmesi keyfiyeti, çok pratik bir ameliye olmakla beraber, işittiğimize göre salahiyet sahibi zevat buna fenni imkân görmemişler.

Biz bu salahiyetli mühendis derecesine su tekniği ile mücehhez değil isek de mantık kaidelerine göre bunun mümkün olduğunu, çok ucuza mal olacağını; aynı zamanda bu su ile ova köylerinin bir kısmının su ihtiyacının da bertaraf edilebileceğini zannediyor ve bu mevzuun bir kez daha tetkikini lüzumlu görüyoruz.”⁵⁸

Kırkdeğirmenler Suyu mevcut durumda günümüzde Boğaz mevkiinde kurulan tesislerde arıtılarak şehir içme suyu hattına verilip içme suyu olarak kullanılmaktadır. Bu su, sulama mevsiminde ise sulama amaçlı olarak köylülere verilmektedir. Boğaz mevkiinde kurulan bu arıtma tesisleri aslında Çat Barajı’ndan gelen suyun arıtılması için kurulmuştur. Lakin bu tesisler gerektiği zaman Kıkdeğirmenler Suyu’nu da arıtmaktadır.

Sosyal Hayat Bakımından Kırkdeğirmenler

Kırkdeğirmenler Deresi’nin başlangıç noktası olan Boğaz mevki, Erzurum’un en önemli sayfiye yerlerinden biriydi. Yager “Kırkdeğirmenler” isimli makalesinde, bu bölgenin Erzurumlular için önemini şöyle anlatmaktadır:

“Erzurum’un birkaç mil güneybatısında ve şehirden daha yüksekte, Palandöken Dağlarının eteğinde Kırkdeğirmenler adlı bir boğaz vardır. Burası, Erzurum Ovası’nda çok nadir görülen ağaçlarla süslüdür. Yaz sıcaklarında Erzurumlular şehrin kötü havasından ve sağlıksız ortamından kaçmak için, birkaç hafta burada kamp yaparlar.”⁵⁹

Şehrin hemen üst tarafında bulunan Kırkdeğirmenler Deresi, yöneticiler tarafından da sık sık ziyaret edilen bir bölgeydi. Yöneticiler için burada çadırlar kurulur ve bazen, şehre gelen yabancı bürokratlar bu çadırlarda ağırlanırdı. Bunun en ilginç örneklerinden birisi 1807 yılında gerçekleşmiştir. Napolyon tarafından İran’a gönderilen 20 kişilik Fransız elçilik heyeti, General Gardenne başkanlığında 10 Eylül 1807’de Üsküdar’dan ayrılmış ve 24 Ekim’de Erzurum’a ulaşmıştı. Heyet, Erzurum Valisi Eski Sadrazam Yusuf Paşa tarafından Paşa Sarayı’nda ağırlandıktan ve Saray’ın avlusunda cirit ve benzeri askeri oyunlar seyrettirildikten sonra, ertesi gün şehrin dışında kurulan çadırda ağırlanmıştı.

Çadırda halılar, altın ve gümüş işlemeli minderler bulunmakta ve görkemli bir sofraya hazır bir vaziyetteydi. Paşa’nın sağ yanında General

⁵⁸ Süreyya Şarman, “Şehircilik Bakımından Erzurum’un Ana Davaları: Su İşleri II”, *Yeni Erzurum Gazetesi*, 21 Ekim 1950.

⁵⁹ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

Gardanne, solunda İran Elçisi olmak üzere divandaki yerini aldığı anda, bir gün önce Paşa Sarayı avlusunda sergilenen cirit ve savaş oyunu burada da icra edildi ve iki saatten fazla sürdü. Heyeti burada asıl şaşırtan ve eğlendiren hadise heyetin misafir edildiği çadıra yapılan sahte saldırıydı. Bu sahte saldırıda dışlerinde çıplak kılıçlar ve tehditkâr bakışlarla Tatar atlıları dörtnala çadıra doğru koşup tüfeklerini ateşlemekteydi. Bu sırada Paşa'nın muhafızları ise kendilerini savunuyordu. Paşa, bu gösteride oyuncular arasında hatırı sayılır bir meblağın dağıtılmasını sağladıktan sonra, elçiye kendi yeteneği hakkında fikir vermek için atına binerek oyuna katıldı. Oyun sırasında eline bir cirit alıp bunu birkaç kez uzak mesafelere fırlattı.”⁶⁰

Sadece Erzurum'un yöneticileri ve yerli halkı değil, Erzurum'da görev yapan yabancı misyon şefleri de yaz mevsiminde aileleriyle birlikte Boğaz'a giderek çadır kurar ve birkaç ay boyunca burada dinlenirlerdi. Erzurum'da bulunan Amerikan misyonerleri 1860'lı yıllarda Kırkdeğirmenler'e giderek burada kamp kurarlardı. Bu misyonerlerden Bayan Van Duzee, bölgeye gidişlerini ve oradaki düzeni şu cümlelerle ifade etmişti:

Okul kapanır kapanmaz “çadırlarımızı katladık” ve parlak, sıcak bir sabah, Erzurum'dan beş mil uzaklıktaki dağlarda, küçük bir alana sıkışmış iki yüz ağacın, bir değirmen deresinden bol miktarda suyun ve içmek için çok soğuk kaynak suyunun bulunduğu bu serin vadiye "kaçtık". Bay Cole'un çadırı ve bizim çadırımız ağaçların altında ve suyun hemen karşısında üç çadır daha var, iki öğrenci ve aileleri ve yarım düzine kız öğrencimiz var; diğer insanlarımız gelip gidiyor. Cumartesi gecesi on dört kişi bir çadırla geldi. Pazar ve pazartesi günleri sayımız kırk ikiye çıktı. Bu sabah sekiz kişi daha geldi ve çadır kurdu. Sanırım dört ya da beş gün burada kalacaklar.⁶¹

Bisikletle Dünya turu yapan ilk kişi olan Thomas Stevens, bu tur kapsamında Eylül 1885'te Erzurum'a gelmiş; burada bulunduğu sürenin bir kısmını Kırkdeğirmenler Deresi'nin başındaki Boğaz Mesiresi'nde geçirmişti. Boğaz'daki küçük bir çağlayanın yanı başına kurulan çadırında iki gün boyunca dinlenen Stevens, seyahatnamesinde bu bölgenin güzelliklerini şöyle anlatmıştır:

“(Amerikan) misyonerleri ve aileleri, şehrin beş mil güneyindeki romantik küçük bir vadi olan Kırkdeğirmenler'de çadır kurmuşlardı. Cumartesi sabahı, Erzurum'da kaldığım süre boyunca onların misafiri

⁶⁰ *Journal D'un Voyage Dans La Turquie-D'Asie et la Perse*, Fait en 1807 et 1808, Paris, 1809, s.23-24; Dr. Salvatori, “Journey to Persia”, *The Classical Journal for March and June 1814*, Vol. IX, London 1814, s.636-637; *Fundgruben des Orients*, Wien 1809, s.106; Michel Tancoigne, *A Narrative of a Journey into Persia*, London 1822, s. 50-51.

⁶¹ *Life and Light for Woman*, C: IX, Boston 1879, p. 409

olmam için, onlardan nazik bir davet aldım. Erzurum misyonu; Chambers, kardeşi, onların aileleri ve Bayan Powers'tan oluşuyordu... Kırkdeğirmenler Vadisi, Palandöken Dağlarının üzerindeki bir geçidin girişinin yakınlarındaydı. Yarım düzine çadır, bir milden daha fazla alanı kaplayan ağaçların altında kurulmuştu. Berrak bir suyu olan çağlayan nehir, kamp yerini süslüyordu. Buradaki bol su, yatağındaki taşlık üzerinde adeta raks edercesine ve güzel melodiler çıkararak akıyordu.”⁶²

Amerikan misyonerleri dışında, Rusya'nın Erzurum konsolosları yazın hava değişimi için şehre bir buçuk saat mesafede bulunan Boğaz mevkiinde çadır kurarak orada ikamet etmeyi bir gelenek haline getirmişlerdi. Bu konsolosların maiyetine her sene iki jandarma tayin edilmesi alışıldık bir durumdu. Rusya'nın Erzurum konsolosu Mayıs 1910'da Boğaz mevkiine gideceğini, dolayısıyla güvenliklerini sağlaması için yanlarına iki jandarmanın tayin edilmesini Erzurum Valiliğinden talep etti. Bu durum Jandarma Nizamnamesi hükümlerine aykırı olduğu için Jandarma Komutanlığı talebi geri çevirmek istedi. Buna karşın talepten dolayı bir mesele çıkmasını istemeyen Erzurum Valiliği adet hükmüne girmiş bir usule riayet edilme yolunu tercih etti. Bu sayede uygunsuz bir durumun yaşanmasına engel olundu. Erzurum Valisi, konuyu Dahiliye Nezareti'ne bildirerek oradan alınacak aksi emre kadar Boğaz'a iki jandarma gönderilmesi yazılı olarak kumandanlığa bildirildi. Rusya konsolosu ve maiyetinin orada bulunacakları birkaç ay zarfında iki jandarma kendilerine eşlik etti. Bu sırada Dahiliye Nezareti de önceden olduğu gibi konsolos ve maiyetine iki jandarmanın eşlik etmesinin uygun olduğunu Erzurum Valisi'ne bildirdi.⁶³

Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Kırkdeğirmenler, sayfiye yeri olarak kullanılmaktaydı. Nitekim 1930'larda Erkek Öğretmen Mektebi ve Erzurum Lisesi öğrencileri her yılın temmuz ayında Boğaz mevkiinde kamp yapmaktaydı.⁶⁴ Boğaz mesiresi özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında Erzurum'a gelen devlet adamlarının ağırlandığı ve kuzu eti yedirildiği bir mekân haline gelmişti. Bunda Tahsin Uzer'in etkisi çoktu. Maarif Vekili Saffet Arıkan, Tahsin Uzer'le birlikte 14 Temmuz 1938'de Erzurum'a gelmişti. Çeşitli teftiş faaliyetlerinde bulunan ve temel atma törenine katılan Saffet Arıkan'a Boğaz mevkiinde bir ziyafet verilmişti.⁶⁵

⁶² Thomas Stevens, *Around the World on a Bicycle from San Francisco to Teheran*, London 1887, s.419.

⁶³ BOA, A.MKT.MHM., 640/13; BOA, DH. MUİ, 99/6.

⁶⁴ *Varlık*, 9 Temmuz 1936, Perşembe, No: 1346, s.1.

⁶⁵ *Ayın Tarihi*, Sayı: 56, 1-31 Temmuz 1938, s.4-6; BCA, 490.01.648.153.1.

Kırkdeğirmenler Efsanesi

Kırkdeğirmenler şehrin fizikî, toplumsal ve ekonomik yapısında önemli bir oynamış olacak ki bu su hakkında efsane ortaya çıkmıştır. Bu efsanenin çeşitli versiyonları olup Halkbilimci Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu tarafından derlenen şü şekildedir:

Kırkdeğirmenler'in sahibi Erzurum'da Melikler ailesinden bir hatunmuş. Çok zengin ve hayırsever olan bu kadın genç yaşında dul kalır. Bu kadının dul kaldığını ve çok zengin olduğunu duyan güneydeki Tekman bölgesinin aşiret beyi elçi göndererek kendisine evlenme teklifinde bulunur. Bu teklifi getiren elçiye Kırkdeğirmen'in sahibi olan kadın sitemle: "Kala kala bir aşiret beyine mi kaldım?" diyerek evlenme teklifini reddeder. Elçisinden bu red teklifini duyan Tekman aşiret beyi çok kızar, "Ben de onun değirmenlerini döndüren suyu bendinden keseyim de görsün" demiş.

"Tekman Beyi 22 Haziran'a rastlayan, gün dönümü denen günlerde kıptırdığı koyun sürülerinin kirli yapağlarını getirir, şimdi Madrap Suyu denilen Palandöken sırtlarından güneye akan suyun gözeleri üstünde bulunan ve eskiden ayağı kuzeye akarak Kırkdeğirmenler Deresi'nden geçen suyun kaynaklarını bu yeni kırılmış yünle doldurup suların gözelerini körleterek, gerekenlere de arklar açtırmak suretiyle Kırkdeğirmenler'in suyunu keser bunları Madrap Suyu adıyla güneye akıtır. Böylece hem Erzurumlu dul kadından intikam almış hem de suyun başka tarafa akmasını sağlamış olur."⁶⁶

1885'te Erzurum'a gelen ve Amerika misyonerlerinin Boğaz Mesiresi'ndeki kampında iki gün kalan Thomas Stevens, orada Kırkdeğirmenler'e ait aşağıdaki efsaneyi dinlemiştir:

"Bir zamanlar, saygın bir dul kadın, bu nehir boyunca uzanan en az 40 adet tahıl değirmeninin sahibiydi. Kocasının ölümünden hemen sonra, kadının halk tarafından sevilen özellikleri, yani kırk değirmene sahip olmasına rağmen mütevazı tavrı, çok sayıda sürü sahibi olan zengin ve saygın birinin takdirini kazandı ve onunla evlenmek istedi. Bilge bir kişi olan kadın, "Benim için çalışan ve beni kimseye muhtaç bırakmayan 40 oğlum var. Onun için bir kocaya ihtiyacım yok!" diyerek bu teklifi reddetti. Buna son derece sinirlenen zengin adam, "Senin 40 oğlunu öldürüp karım olmaya zorlayacağım." dedi. Bütün koyunlarını kırarak, onların yünleriyle nehrin önünü kapattı. Suyun diğer kanallara akmasını sağladı. Böylece 40 değirmeni atıl hale getirdi. Çaresiz kalan kadın, sonunda kendine yapılan evlilik teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine koyun yünleri nehirde kaldırıldı ve nehir eski haline

⁶⁶ Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1997, 165-166.

döndü. Böylece 40 değirmen, koyun sesleri eşliğinde tekrar çalışmaya başladı.”⁶⁷

Stevens'ten 9 yıl sonra 1894'te Erzurum'a gelen Amerikalı Bisikletçi William Sachtleben de Kırkdeğirmenler'i ziyaret edip ve buraya ait efsaneyi derlemiştir. Sachtleben'in derlediği ve 1897'de “The Weekly Northwestern Miller” isimli dergide yayımlanan bu efsane şöyledir:

“Buranın hikayesi değirmenlerle ilgilidir. Bir zamanlar burada erdemleri ve güzelliğiyle tanınan bir Türk hanımı yaşıyordu. Kendisinden daha çok rağbet gören kırk kızı vardı. Bölgenin ileri gelenleri onu istemesine rağmen ısrarla evliliği reddetti. Sonunda, onun tarafından reddedilen korkunç bir Paşa, kırk kızını alıp götürmekle tehdit etti. Kadın yine de teklifini reddetti. Bunun üzerine Paşa, kırk değirmeni besleyen suyu başka bir kanala çevirdi. "Karım olursan" dedi kurnaz ama küstah Paşa, "kırk kızını sana geri veririm. Çoğu kadının yapacağı gibi o da sonunda boyun eğdi, paşayı kabul etti. Böylece kırk kızı -kırk değirmen- tekrar çalışmaya başladı.”⁶⁸

Kırkdeğirmenler'e ait efsanenin bir diğer versiyonunu ise Hacı Bektaş müstear isimli bir kişi *Harper's Round Table* isimli dergide, 27 Temmuz 1897'de yayımlamıştır. Bu kişi, Kırkdeğirmenler Boğazı'nı ziyaret etmiş ve kendisine anlatılan efsaneyi şöyle aktarmıştır:

“Eski güzel günlerde, bu bölgenin sahibi olan kişi, her çocuğu doğduğunda, evlendiğinde çeyiz olsun diye bir değirmen kurardı; çünkü tesadüfen tüm çocukları kızdı. Sonunda öldüğünde, dul karısını kırk kızıyla birlikte bıraktı ve her kızının bir değirmeni vardı. Uzakta, nehrin yükseldiği vadinin yukarısında, aynı zamanda, karısı ölen ve ona hepsi bekar olan kırk oğul bırakan büyük toprak sahibi bir Kürt beyi yaşıyordu. Bir gün baba oğullarıyla bir istişare yaptı ve hepsi çok yalnız bir hayat yaşadıkları konusunda hemfikir oldular; Bunun üzerine baba dul kadını ziyarete gitti ve onunla evlenmesini ve oğullarından her birinin kızlarından birini sırayla almasını teklif etti. Ancak dul kadın teklifi hor gördü ve Kürt beyi dağlara geri döndü ve oğullarıyla bir kez daha görüştü. Dul kadın ve kırk kızını fikirlerini değiştirmeye ikna etmek için neler yapabileceğine dair uzun tartışmalardan ve birçok fikir ileri sürüldükten sonra, çocuklardan biri değirmenlerin suyunu başka bir yöne çevirmeyi ve değirmen çarklarını döndüren su kaynağını kesmeyi önerdi. Birkaç gün içinde dere için yeni bir kanal açmışlardı ve değirmen çarkları dönmeyi bırakmıştı. Sonra dul kadın ve kızları, ne olduğunu öğrenmek için vadideki Kürt köyüne haber gönderdiler. Haberciler geri dönüp işlerin

⁶⁷ Stevens, *Around The World On A Bicycle*, s.419-420.

⁶⁸ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

nasıl olduğunu bildirdiklerinde, dul kadın ve kırk kızı suyu tekrar eski yönüne çevirmeleri için ricada bulundular. Ancak Kürt ve kırk oğlu tekliflerinin kabul edilmesinde ısrar ettiler. Dere kurduğunda ve değirmen çarkları durduğunda, işler kötü bir şekilde sona erdi; Kürde ve kırk oğluna tekliflerinin kabul edildiğini haber vermekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. Zamanı gelince, baba ve kırk oğlan tüm halkıyla birlikte vadiden aşağı indi ve kırk bir düğün büyük bir ziyafetle kutlandı. Su tekrar eski yönüne akıtıldı, değirmen çarkları döndü ve buğdaylar un haline getirilmek üzere değirmenlere gelmeye başladı.”

Efsaneyi aktaran kişi cümlelerini şöyle bitirmektedir: “Bu değirmenlere ne oldu, tarih söylemiyor, son kez orada olduğumda bir düzine değirmen kalmamıştı ve eski efsaneden geriye kalan tek şey, Kırkdeğirmenler’in Türkçe adıydı.”⁶⁹ Halk arasında ayrıca Kırkdeğirmenler ile ilgili çeşitli inanışlar da bulunmaktadır. Buna göre Kırkdeğirmenler Suyu’nun kaynağından sabah ezanından önce eve su getirilip, bu suyla çocuğu olmayan kadın dualar ederek yıkadığında kadının hamile kalacağına ve çocuğunun olacağına inanılmaktaydı.⁷⁰ Kırkdeğirmenler ile ilgili olarak Pir Ali Baba’ya atfedilen çeşitli efsaneler sözlü kültürde mevcutsa da bunlara dair bir kayıt bulunamamıştır. Halk arasında geçmişteki bu değirmenlerin bazılarının Pir Ali Baba’ya ait olduğu düşünülmektedir.

Stratejik Açıdan Kırkdeğirmenler

Şehri çepeçevre kuşatan ve *devre-i muttasıla* adıyla anılan “toprak surun” varlığı, özellikle savaş dönemlerinde şehri kuşatanların Palandöken taraflarını ele geçirmesi halinde, büyük sıkıntılara neden olma ihtimali yüksekti. Çünkü şehrin içme sularının kaynağı Palandöken Dağları’ndaydı.

1890’ların ortalarında Erzurum’a gelmiş olan İngiliz yüzbaşı Francis Scudamore, bu önemli hususa şu şekilde temas etmiştir:

“Erzurum’un güneyinde, surlara çok yakın bir yerde şehre doğru bir dağ inmekteydi. Bu dağ şehri tam anlamıyla kontrol etmekteydi. Van ve Muş’tan gelen yollar bu dağ vasıtasıyla Erzurum’a gelmekteydi. İki su kanalı da bu dağdan Erzurum şehrine gelmekteydi. Eğer düşman bu dağda kontrolü ele geçirmiş olsaydı (düşmanı bundan alıkoyacak herhangi önemli bir engel yoktu) şehri besleyen bu su kaynaklarının şehre akma-

⁶⁹ Hadji Bektash, “Kırk Deyirman”, *Harper’s Round Table*, Vol: XVIII, No: 926, July 27, 1897, p. 939.

⁷⁰ Ezgi Bolçay, “Erzurum’da Doğum Öncesi, Doğum Sonrası ve Çocukluk Dönemiyle Alâkalı Gelenekler”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19 (2), Mayıs 2011, s. 589.

larını engelleyebilirdi. Surların iç kısmında az da olsa su kaynağı vardı. Fakat bu sular, halkın ihtiyacını karşılayacak yeterlilikte değildi.”⁷¹

Bu tehdit ve tehlike 93 Harbi sırasında bizzat yaşanmıştı. Ruslar bu savaşta şehrin önlerine kadar geldiklerinde Palandöken’den gelen içme sularını keserek, şehri teslimine zorlamak istemişlerdi. Ancak şehrin içindeki memba ve kuyu suları halkın ihtiyacını bir nebze olsun karşılamıştı.

Benzer bir durum şehrin ekmeklik un ihtiyacını karşılayan değirmenler için de geçerliydi. Değirmenlerin önemli bir kısmı Palandöken eteğindeki Boğaz mevkiinde ve Kırkdeğirmenler Deresi üzerinde, yani devre-i muttasılının dışında bulunuyordu. Nitekim 93 Harbi’nde bu bölgenin Rusların kontrolüne geçmesi asker ve halk arasında büyük bir ekmek buhranına neden oldu. Şehir kuşatıldıktan sonra, tabyaların içinde, yani şehirde kalan altı değirmen bu ihtiyacı gidermeye çalıştı. Fakat birer ikişer taşla çalışan bu küçük değirmenler yeterli olmadı. Bu nedenle askerin ihtiyacı için her vakit peksimet bulundurulmasına önem verildi.⁷²

19. yüzyılın sonlarına doğru bazı zenginler tarafından, en iyi buğdayın üretildiği bölgelerde tahıl ambarları kuruldu. Bir kısmı önemli miktarda buğday alabilen bu ambarlar güneşte kurutulmuş tuğladan yapılmıştı. Ayrıca şehrin civarında yapılan askeri tahkimata, şehre, bir sonraki hasada kadar tahıl tedarik etmek için her yıl çok miktarda buğday depolanmaktaydı.⁷³ Kıtılık zamanlarında bu buğday bölge sakinlerine dağıtılmaktaydı. Fakat tahıl, uygun şekilde işlenmediği için, sık sık ısınmakta ve küflenmekteydi. Depolama sistemi vilayet genelinde yaygınlaşmıştı. Hasattan sonra bölge halkı, tahıllarını yük hayvanlarıyla depolama alanlarına götürmekteydi.⁷⁴

Cumhuriyet Döneminde Un Fabrikaları ve Değirmenler

20. yüzyılın başlarında Kırkdeğirmenler (Boğaz) mevkiinde modern un fabrikaları ortaya çıkmıştır. Kırkdeğirmenler’in yukarı kısmında, yani bugünkü Yıldızkent’in üst tarafında “*Boğaz Un Fabrikası*”nın 1901 yılında kurulduğuna dair belgeler vardır. Fabrikanın sahibi Emrullah Efendi, un fabrikasına ülke dışından getireceği alet ve edevatın gümrük vergisinden muaf tutulması talep etmiş ve ilgili talep Sultan II. Abdülhamid 1 Aralık 1908 tarihli irade-i seniyyesi ile uygun bulunmuştur.⁷⁵ Bu belgeden yola çıkarak Emrullah Efendi tarafından

⁷¹ Francis Scudamore, “The Protection of Erzeroum-Turks, Like the English, As Usual, Too Late”, *A Great War of 1890*, London, 1895, p. 104-105.

⁷² Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, s.55.

⁷³ Önceki dönemlerde, örneğin 19. yüzyılın ortalarında, zahire ambarı (mirî ambar) olarak Taşhan kullanılıyordu. Murat Küçükuşurlu, *Tanzimât Dönemi Erzurum Vakıfları Mustafa Hayâlî Defteri*, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2023, s. 227.

⁷⁴ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

⁷⁵ BOA, ŞD, 1225/48; BOA, İ. RSM, 32/35.

fabrikanın 1909 yılında modern bir hale getirildiği söylenebilir. Bu fabrika su ile çalışan 12 beygir kuvvetinde bir motorla işlemekteydi.⁷⁶

Kırkdeğirmenler mevkiinde kurulan bu un fabrikasından daha önce kurulmuş olan bir fabrika daha vardı. Ancak bu fabrika Gez Mahallesi'ndeydi. Sahibi şehrin ileri gelenlerinden Alaftarbaşızâde Abdürrahim (Sininli) Efendi olup fabrika 1889 yılında kurulmuştu. Muhtemelen başlangıçta basit bir imalathane iken, 1897 yılında fabrika haline getirilmişti. Burası Erzurum'un yeni usullerle çalışan ilk modern un fabrikasıydı. Fabrika, gaz ve benzinle çalışan 35 beygir kuvvetinde motorla işletilmekteydi.⁷⁷

Şehrin güneyinde, önemli bir mesire yeri olan Boğaz mevkiinden çıkıp başka bir mesire yeri olan Köşk'e doğru akan ve ardından şehrin hemen batısındaki Çaykara Deresi istikametinden Erzurum Ovası'na inen Kırkdeğirmenler Suyu, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar temiz ve yeterince boldu. 1924'te Erzurum'a gelmiş olan gazeteci Yusuf Mazhar, şehrin üst kısmında bulunan Köşk civarındaki dereye, kadınların yün, çamaşır ve kilim yıkadıklarını belirtir.⁷⁸ Ahali, evlerin dış cephelerinde süs olarak kullanıldığı sarı boyanın hammaddesi olan toprağı, Tortum'un yanı sıra Kırkdeğirmenler bölgesinden elde ediyordu.⁷⁹ Kırkdeğirmenler aynı zamanda, şehrin diğer yerlerine nazaran, ağacın ve yeşilin yoğun olduğu bir bölgeydi. Zira hemen her

⁷⁶ Osmanlı Devleti döneminde Kırkdeğirmenler mevkiinde kurulan un fabrikası, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Emrullah Efendi'nin oğlu İbrahim Gezer, daha sonra ise Mustafa Gezer ve Tahsin Gezer tarafından işletildi. Bu fabrika 1980'lerin ortalarında belediye tarafından istimlak edildi. Bu dönemde fabrika aktif değildi. Boğaz mevkiindeki İbrahim Gezer'e ait ikinci fabrika, birincisinden biraz daha aşağıdaydı. Bu fabrika, 1930'larda, diğer fabrika gibi, Mustafa Gezer tarafından kiralanıp işletilmekteydi. Bir müddet sonra Mustafa Gezer tarafından satın alındı. Böylece fabrikanın ismi "*Güvenal Un Fabrikası*" oldu. Mustafa Gezer bu fabrikayı 1955 yılında Abdullah Tüzemen'e satmış ve bu tarihten itibaren fabrikanın ismi "*Tüzemenler Fabrikası*" olmuştur. 1960'lara ait bir belgede, belirtilen bölgede İbrahim Tüzemen'e ait bir köşk ve fabrikanın bulunduğu belirtilmektedir. Daha sonra Cemil Tüzemen tarafından işletilen fabrika, 1970'ten sonra faaliyetini durdurmuştur. İbrahim Gezer'e ait üçüncü un değirmeninin ise, bugünkü Mareşal Çakmak Hastanesi'nin yerinde olduğu ve 1931'den itibaren Baltacıoğulları tarafından deri fabrikasına dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

⁷⁷ Osmanlı döneminde Gez Mahallesi'nde kurulan Abdürrahim Efendi'ye ait un fabrikası 1951'den itibaren İbrahim Ceyhan tarafından işletilmeye başlandı. "Ceyhan Un Fabrikası" ismini alan bu fabrikayı 1953'ten sonra Gürleroğlu Kolektif Şirketi işletmeye başladı. Bu şirket Şahap Gürler ve İbrahim Ceyhan tarafından kurulmuştu. Fabrikanın ismi ise Yılmaz Un Fabrikası olarak değiştirildi. Fabrika, bugünkü Gez Camii'nin güneydoğusunda bulunuyordu. Şimdi yerinde apartmanlar vardır.

⁷⁸ Yusuf Mazhar, "Şarki Anadolu'da Seyahat Notları", *Cumhuriyet*, 18 Teşrinievvel 1340, Cumartesi, s.2.

⁷⁹ *Reports from Her Majesty's Consuls of the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts*, London 1873, s. 1128.

değirmenin yanında, mutlaka ağaçlık bir alan vardı.⁸⁰ Bu durum, şehrin hemen batısından geçen Çaykara için de geçerliydi. Zaten, yukarıda anlatıldığı üzere, Kırkdeğirmenler denilen değirmenlerin önemli bir kısmı bu bölgedeydi. İşte bu nedenle, günümüzde Atatürk Evi olarak kullanılan büyük konak, bu bölgede yapılmıştı. Fakat sonraki yıllarda derenin suyu önemli oranda azaldı ve kirlendi.

1930'ların sonunda, bu dereyi güzelleştirmek için bazı adımlar atıldı. Derenin Erzincankapı istikametindeki kısmı genişletilerek önüne set yapıldı ve burası küçük bir göl haline getirildi. Bu gölde sandallar yüzecek ve etrafı bir mesire alanı olacaktı.⁸¹ Şehrin batısını güzelleştirmek için düşünülen bu işler, 1938'de hazırlanan imar planı çerçevesinde tasarlanmıştı.⁸² Fakat bu tasarı tam olarak hayata geçirilemedi.

Birkaç yıl sonra, belediye meclis üyesi Avukat Münir Alpagut, eski günleri hatırlatarak, yapılması gerekenleri şöyle anlatmıştı:

“Erzurum’un I. Cihan Harbi’nden evvel nasıl bir ağaçlık yer olduğunu, o devirde yetişenlerimizden hepimiz biliriz. Babalarımızdan işittiğimize göre, 93 Harbi (1877-78)’nden evvel, Erzurum daha yeşil bir halde imiş. Halen binalarımızda bulunan ve “Palandöken” damgası taşıyan ağaçlar gösteriyor ki, burası evvelce orman imiş...”

Erzurum’u ağaçlandırmak için belediyemizin kendi hudutları dâhilinde göstereceği faaliyet önemlidir. Şehrin güneybatısındaki Boğaz’ın çok iyi bir ağaç yetiştirme sahası olduğunu biliyoruz. Oradan suyu takip ederek gelen değirmenlerde, ağaca kıymet veren değirmenciler pek ala ağaç yetiştiriyorlar. Bu su boyunca ağaçlar birbirine kavuşarak şehre ve mezbahaya (Et Kombinasi’na) kadar gelebilir...”⁸³

⁸⁰ Değirmenlerin etrafında ağaçlık alanların bulunmasının kanaatimizce pratik bir nedeni vardı. Eskiden şehir halkının neredeyse tamamı, ekmeklerini hanelerinde pişirirdi. Bunun için gereken un ise değirmenlerden elde edilirdi. Bu nedenle, değirmen başlarında uzun süre beklemek gerekiyordu. İşte bu sürede insanlar, değirmene gelen temiz suyun kenarındaki bu ağaçların altında oturup sohbet ederek vakit geçiriyorlardı.

⁸¹ Bu planlama çerçevesinde, bu bölgede bulunan değirmenlerin şehrin alt tarafına indirilmesi düşünülmüştür. Jak H. Lambert, “Erzurum’un Urbanizm Planı”, *Belediyeler Dergisi*, 1941, s.49; *Erzurum Gazetesi*, 22 Temmuz 1939.

⁸² Bu planı hazırlayan Fransız Uzman Lambert, bu sayede, eski şehir ile batıda yapılan yeni şehir (Havuzbaşı ve civarı) arasında park ve bahçeler yoluyla kesin bir ayrım yapmayı planlamıştır. Şevki Erker, “Erzurum Şehir Planı Hakkındaki Konferans III”, *Demokrat Erzurum Gazetesi*, 21 Mart 1955.

⁸³ *EBA, Meclis Zabıtları*, 12 Kasım 1945; Alpagut’un bu mühim teklifinin dikkate alınmadığı, aksine, temiz dere suyunun pis su atıklarıyla kirlendiği, bir müddet sonra da değirmenlerin ve ağaçların ortadan kaldırıldığı ve dere üzerinin kapatılarak yol haline getirildiği bilinmektedir. Çaykara Deresi’nin üzerinin kapatılarak yol haline getirilmesine 1955 sonrasında başlanmış ve bu süreç 1980’lerin başında tamamlanmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Boğaz civarında ve Gez Mahallesi'ndeki birkaç un fabrikasının yanı sıra, şehirde 13 kara değirmeni bulunmaktaydı. Bunlar Boğaz mevkiindeki Cevdet Bey, Alaftar Ağa Bey, Zühtü Bey ve Kadı Hafız Mehmedoğlu; Köşk Mahallesi üstündeki Alemdar Tevfik ve Battal Efendi; Köşk Caddesi'ndeki Şerif Efendi ve Gez Mahallesi'ndeki Abdurrahim Efendi değirmenleriydi. Köşk Caddesi'ndeki Kotanağa Sabunhanesi⁸⁴ üstünde, Yazıcı Çeşmesi altında, Erzincankapı'daki köprü altında ve Yukarı Mumcu Mahallesi'ndeki kara değirmenleri de bunlara dâhildi. Bu değirmenlerde günlük 17.200 kilo un üretilmekteydi.⁸⁵

1930'ların sonunda aşağıdaki un değirmenleri faaliyet halindeydi:

Yeri	Sahibi	Neyle Çalıştığı	Üretim (kg)
Boğaz	Cevdet Bey	Su çarkı	1.200
Boğaz	Alaftar Ağa Bey	Su çarkı	1.500
Boğaz	Zühtü Bey	Su çarkı	1.500
Boğaz	Zühtü Bey	Su çarkı	1.000
Köşk üstünde	Battal Efendi	Su çarkı	1.200
Köşk Caddesi		Su çarkı	1.000
Köşk Caddesi	Şerif Efendi	Su çarkı	1.200
Sabunhane Üstü		Su çarkı	1.200
Yazıcı Çeşmesi altı		Su çarkı	1.200
Köprüaltı		Su çarkı	1.200
Y. Mumcu Mahallesi		Su çarkı	1.200
Yukarı Mazı Değirmeni		Su çarkı	1.300
Aşağı Mazı Değirmeni		Su çarkı	1.300
Gez Mahallesi	Abdurrahim Efendi	Su çarkı	1.200

1930'ların sonunda yapılan bina ve arazi sayımlarına göre; Kırkdeğirmenler'in üst kısmındaki Boğaz mevkiinde iki un fabrikası ve onların aşağısında iki değirmen vardı. Bunlardan biri "*Sögütlü Değirmen*" idi. Onlardan biraz daha aşağıdaki Köşk mevkiinde ise iki değirmen vardı. "*Çukur Değirmen*" bunlardan biriydi.⁸⁶ Daha aşağıda, yani Aşağı Mumcu'da Pervizoğlu Vakfı'na ait mazı

⁸⁴ Bugünkü Bosna Caddesi ile Palandöken Devlet Hastanesi'nden gelen yolun kesiştiği kavşağın yerindeydi.

⁸⁵ BCA, 030.10.65.433.1; ÖİA, *Bina Vergisi Mükellefler Hesap Defteri*: 1940 Yılı Genel Bina Tahriri. Bu değirmenler, bugünkü Yenişehir Üstüol'un hemen altında birbiri ardınca, caddeye paralel bir şekilde uzanıyordu. Bunlardan birisi günümüzde Mareşal Çakmak Hastanesi olan binanın giriş kapısının karşısında yer almaktaydı. 1960'lara kadar kullanılan bu değirmenin halk arasındaki adı "*Sögütlü Değirmen*" idi.

⁸⁶ 1942 doğumlu olup 1970'lerin sonuna kadar faytonculuk ve Yenişehir'in bulunduğu bölgede rençberlik yapmış olan Nuri Evgi, halk arasında en çok bilinen ve kullanılan değirmenlerin Sögütlü Değirmen ve Çukur Değirmen olduğunu, özellikle Çukur Değirmen'in kendileri tarafından yakın zamana kadar kullanıldığını belirtmektedir.

değirmeni, Gez Mahallesi Kırmızıpınar Sokak'ta Polis Edip'e ait değirmen, Yukarı Mumcu'da Yusuf Demirci'ye ait değirmen,⁸⁷ Gez Mahallesi Mezbaça Caddesi'nde Tüzemenlere ait değirmen, Numune Hastanesinin altında Abdurrahim Sininli'ye ait büyük bir değirmen (un fabrikası), bunun yakınında ise Müstahkem Mevki'ye ait değirmen yer almaktaydı.⁸⁸

1940'lara gelindiğinde Erzurum ve civarında su ile çalışan pek çok değirmen hâlâ mevcudiyetini korumaktaydı. Bu değirmenlerden 5 tanesi fabrika halinde olup son sistem makinelerle donatılmıştır. Un fabrikalarından birincisi 1929 yılından itibaren Boğaz mevkiinde faaliyette bulunan 40 beygir gücünde su tribünü ve 20 beygir gücünde dizel motoru ile işleyen fabrikadır. Bu fabrika günlük ortalama 7,5 ton un üretmekteydi. İkincisi yine Boğaz'da 18 beygir kuvvetinde dizel motoru ve su tribünü ile işleyen fabrikadır. Bunun günlük üretimi ise 2 tondur. Üçüncüsü, Aşağı Boğaz denilen mevkide su ile çalışan küçük bir fabrikadır. Günlük un üretimi 250 kilodur. Dördüncüsü Erzurum'un Gez Mahallesi'nde 15 beygir kuvvetinde gaz motoru ile çalışan günlük üretimi ortalama 2,5 ton olan fabrikadır. Beşincisi Ilıca nahiyesinde mazotla işleyen 25 beygir kuvvetinde bir motorla çalışan ve günlük 5 ton üretim yapan bir fabrikadır. Diğer küçük değirmenler ilkel bir vaziyetteydi.⁸⁹

Kırkdeğirmenler Suyu, şehrin üst kısmında ve Gez Mahallesi altındaki bostanları suladığı gibi, Dutçu, Yarımca ve Kan [Dadaşköy] köyünün arazilerini de sulardı. Kan Köyü'nün suyu Atatürk Üniversitesinin içinden gitmekteydi. Su, cuma günleri Yenişehir semtindeki bostanlara saatli olarak verilirdi.

Değirmenler Nasıl Ortadan Kalktı?

İncelediğimiz 19. yüzyılda, şehirdeki bazı değirmenlerin âtlı hale geldiği ve başka amaçlar için kullanılmak istendiği görülmektedir. Örneğin Gez Mahallesi'ndeki değirmenlerden biri, aba ve şayak dokumak üzere “*şalhâne*” yapılmak istenmiş ve devlet tarafından satın alınmıştı. Fakat bu teşebbüsten bir sonuç alınamayınca, 1850 yılında değirmenin 6.000 kuruşa Anadolu Ordusu Erkân-ı Harbinden Rıza Paşa'ya satılmasına karar verilmişti.⁹⁰ Sonraki dönemde ise un öğütmek için kullanılmayan bazı değirmenlerin depo haline getirildiği görülmektedir. Değirmenlerin önemli bir kısmı, Cumhuriyet döneminde, özellikle 1930-80 arasındaki 50 yıllık süreçte ortadan kaldırılmıştır. Konuya ilişkin tespit edebildiğimiz bilgiler aşağıda verilmiştir.

⁸⁷ Bu değirmen 1970'te istimlak edilerek Çocuk Trafik Eğitim Parkı'na dâhil edildi. Burada şimdi Cumhuriyet İş Merkezi vardır.

⁸⁸ *ÖİA*, Bina Vergisi Mükellefler Hesap Defteri: 1940 Yılı Genel Bina Tahriri.

⁸⁹ Vefik Altuğ, *Erzurum ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşeri, İktisadi Durumu Üzerine Tetkikler*, İstanbul 1941, s.68-69.

⁹⁰ *BOA*, MVL, 325/12.

1931'de Kağızmanlı Vakfı'nın Boğaz mevkiindeki değirmen arsası satılığa çıkarıldı.⁹¹ Aynı dönemde Erzurum Belediyesi, Kırkdeğirmenler'in en alt kısmında yer alan Zühtü Efendi Değirmeni karşısındaki düzlükte, Beyaz Ahmet Değirmeni'nin yerinde mezbaha inşa etti.⁹² Bu mezbaha 1966'da sökülerek, arsası Orman Başmüdürlüğü'ne satıldı. Boğazyolu mevki 4 numaradaki Zühtü Kavaklıçeşme'ye ait iki değirmen, 1951'de sökülerek arsa haline getirildi. Belediye başkanlarından Edip Somunoğlu (1955-60) döneminde, Köşk bahçesinin yeniden düzenlenmesi sırasında, bahçenin kuzeydoğusunda bulunan vakıf değirmeninin arsası istimlak edildi.⁹³ Yine aynı bölgede, 1960'ta sökülen Bekir Efendi Değirmeni vardı. Numune Hastanesi'nin arkasında yer alan Ahmet Çavuş Değirmeni ve Molla Velioğlu Değirmeni, 1955 sonrasında Fil Köprüsü ile Gez Mahallesi arasındaki derenin kapatılarak cadde haline getirilmesi sürecinde istimlak edildi. Yine aynı dönemde Pervizoğlu Vakfı'na ait Yukarı Mazı Değirmeni bu şekilde ortadan kaldırıldı.⁹⁴

1965 yılı itibarıyla Kırkdeğirmenler Suyu'ndan istifade eden iki un fabrikası ve 9 değirmen aktif haldeydi.⁹⁵ Köşk'ün alt tarafında İcra Memuru Rüknettin'e ait değirmen, 1966'da söküldü ve arsası SSK Şube Müdürlüğü'ne tahsis edildi. Yukarı Mumcu Mahallesi Değirmen Civarı Sokak numara 17'deki Yusuf Demirci'ye ait kâgir değirmen, 1970'te istimlak edilerek Çocuk Trafik Eğitim Parkı'na dâhil edildi.⁹⁶ Burası, şimdiki Cumhuriyet İş Merkezi'nin Çaykara Caddesi tarafındaydı. 1975 sonrasında, Yenişehir'in inşası için yapılan istimlakler kapsamında, her biri 20-30 dönümlük 51 tarla istimlak edilirken, işletmesi durmuş olan üç değirmen binası da arsaları ile birlikte aynı işleme tabi tutuldu.⁹⁷

Sonuç

Kırkdeğirmenler Suyu, tarih boyunca Erzurum şehrini ekonomik, sosyal, stratejik ve kültürel yönden etkilemiş önemli bir su kaynağıdır. Bu su, şehre temiz su sağlamaya kaynaklık etmiş olup mecrası biraz değiştirilmek suretiyle

⁹¹ *Erzurum Gazetesi*, 27 Temmuz 1931.

⁹² *Erzurum Gazetesi*, 15 Haziran 1931; *Varlık Gazetesi*, 10 Eylül 1934.

⁹³ *EBA*, Encümen Kararları, 28.12.1957; 1950'lerin başında Köşk Fidanlığı, aşağıdaki Verem Hastanesi'ne kadar uzanmaktaydı. (Burası daha önce Genel Müfettiş Konutu idi). Fakat çok geçmeden ortasından çevre yolu geçti ve fidanlık ikiye bölündü ve burasının Köşk tarafındaki fidanlıkla alakası kalmadı. Bu nedenle burasının belediye yapı kooperatifine verilmesi uygun bulundu. Fakat daha sonra bu arsa, İşçi Sigortaları Kurumu tarafından yaptırılacak olan hastaneye tahsis edildi.

⁹⁴ *EBA*, Meclis Zabıtları, 6 Mart 1959; bu değirmenin olduğu sokağın ismi "Yukarı Mazı Değirmeni Sokak"tı. Mazı Değirmeni, söktürülmeden önce Mehmet Ali Ünal'ın babası Salim Bey tarafından depo olarak kullanılıyordu.

⁹⁵ Hilmi Nahbantoğlu, "Su Problemi", *Albayrak Gazetesi*, 15 Ağustos 1966.

⁹⁶ *ÖİA*, Bina Vergisi Mükellef Hesap Defteri.

⁹⁷ *ERŞA*, Doğusoylu, Yenişehir Yasası.

Erzurum şehrinin kurulduğu yere akıtılarak şehrin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Suyun mecrası üzerinde çok sayıda değirmen kurulmuş olup bu değirmenler şehrin un ihtiyacını karşılamıştır. Önemli bir askerî lojistik noktası olan Erzurum'daki bu suyun varlığı sayesinde asker için gereken un kısa sürede tedarik edilmiştir. Bu sebeptendir ki Erzurum'u birkaç kez kuşatmış olan Rus askerî birlikleri muhasaraları sırasında bu su kaynağını da ele geçirmeye gayret göstermişlerdir.

Erzurum'da yaşayan misyonerlerin, yabancı devlet temsilcilerinin, Türk devlet adamlarının, seyyahların ve Erzurum halkının sayfiye yeri olarak kullandığı Kırkdeğirmenler mevki bu yönüyle de ön plana çıkmaktadır. Mutedil, temiz ve özellikle sıcak yaz aylarında serinlik veren bir havaya sahip oluşu sebebiyle bahsi geçen bu insanlar tarafından özellikle tercih edilmekteydi. Hal böyle olunca burası ile ilgili halk kültüründe çok sayıda efsane ve hikâye türetilmişti. Bahsi geçen mevki günümüzde de bir mesire alanı olup Erzurum halkı tarafından kullanılmaktadır.

Kırkdeğirmenler Suyu, Erzurum şehrinin gelişimini etkileyen bir mahiyete sahipti. Şehrin batısından kuzeye doğru bir hat boyunca ilerleyen bu suyun da etkisiyle Erzurum şehri 19. yüzyıla kadar batıya doğru bir genişleme yaşamamıştır. Bilakis bu hat psikolojik bir sınır olmuş şehirdeki genişleme daha ziyade diğer taraflara doğru olmuştur. Bu durum ancak 19. yüzyılın sonuna doğru değişmiştir. Bu sınır, derenin batı yakasında yapılan Askerî İdadî Mektebi (Kışlası) ve Gureba (Numune) Hastanesi gibi bazı büyük binalar istisna edilirse, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar varlığını korumuş ancak 1930'ların ortalarında Çaykara Deresi'nin batısında yapılaşma ve fizikî değişim görülmeye başlanmıştır. Erzurum şehri, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren Çaykara Deresi'nin batısına doğru genişlemeye başlamıştır. İlk önce Vali Konağı, Kız Muallim Mektebi, Meclis-i Umumi Binası ve Erzurum Lisesi gibi resmi daireler yapılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde önce buharlı ardından elektrikli makinelerin devreye girmesi neticesinde un üretiminde makineleşme yaygınlaşmıştır. Bu durum Kırkdeğirmenler Suyu güzergahında işleyen ve teknolojik gelişmelere karşı koyamayan su değirmenlerinin birer birer ortadan kalkmasına neden olmuştur. Aslında bu değişim şehirdeki değişim ve dönüşüm ile paralel bir şekilde olmuştur. Şehrin genişlemesi ile birlikte de Kırkdeğirmenler Suyu, alt yapı çalışmaları ile birlikte yer altı mecralarına alınarak Erzurum Ovası'na akıtılır olmuştur.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 640/13.

BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI), 99/6.

BOA, Evkaf Nezareti Defterleri (EV. d), 19490.

BOA, İrade Rüsumat Nezareti (İ. RSM), 32/35

BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 325/12

BOA, Şura-yı Devlet (ŞD), 1225/48

BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), 199.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.65.433.1.

Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA), Belediye Meclis Tutanakları

EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

Erzurum Defteri'nin Atiki Kalem-i Cihat-ı Evkaf-ı Humayun Anadolu Defteri, Defter No: 464.

Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA).

Tapu Sicil Arşivi (TSA), 1937 Arazi Tahrir Cetveli.

TSA, Zabıt Defteri, No: 62; TSA, Zabıt Defteri, 70.

TSA, Defter-i Hâkânî İdâresine Mahsus Zabıt Defteri, Defter No: 15.

TSA, Pervizzâde El-Hâcc Mehmet Efendi Vakfı'na Ait Zilhicce 1128 Tarihli Vakfiye Sureti.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 579/189; VGMA, 592/171; VGMA, 600/318; VGMA, 600/319; VGMA, 616/72; VGMA, 618/61; VGMA, 2152/12; VGMA, 2152/92; VGMA, 2152/134.

Özel İdare Arşivi (ÖİA), Bina Vergisi Mükellefler Hesap Defteri: 1940 Yılı Genel Bina Tahriri.

2.Kitap ve Makaleler

ABICH, Herrmann, *Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern*, II. Theil, Wien 1882.

ALTUĞ, Vefik, *Erzurum ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşerî, İktisadi Durumu Üzerine Tetkikler*, İstanbul 1941.

AYDIN, Dünder, "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sâkinleri", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1/1, Erzurum, 1970, ss. 101-114.

AYDIN, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

BOLÇAY, Ezgi, “Erzurum’da Doğum Öncesi, Doğum Sonrası ve Çocukluk Dönemiyle Alâkalı Gelenekler”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(2), Mayıs 2011, ss. 587-600.

DALYELL, Robert A. O, “Report by Mr. Antonie Magack and Sir Robert Dalyell on the Commerce of Erzeroom for the Year 1863”, Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty’s Consuls During the Year 1865, London, pp. 433-460.

Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilâyeti Sıhî ve İctimaî Coğrafyası*, Haz. Murat Küçükkuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

Dr. Salvatori, “Journey to Persia”, *The Classical Jurnal for March and June 1814*, Vol: IX, London 1814.

ERKER, Şevki, “Erzurum Şehir Planı Hakkındaki Konferans III”, *Demokrat Erzurum Gazetesi*, 21 Mart 1955.

Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.

Evlîya Efendi, *Narrative of Travels in Europa, Asia And Africa*, Vol: II, London 1850.

Fundgruben des Orients, Wien 1809.

Hadji Bektash, “Kırk Deyirman”, *Harper’s Round Table*, Vol: XVIII, No: 926, July 27, 1897, pp. 939.

Jahrbücher der Literatur, Vierzehnter Band, 1821, April. May. Juny, Wien.

Journal D’un Voyage Dans La Turquie-D’Asie et la Perse, Fait en 1807 et 1808, Paris 1809.

KOCAGÜNEY, Vehbi, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, Askeri Matbaa, İstanbul 1942.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Yayınevi, Konya 2018.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, *Tanzimât Dönemi Erzurum Vakıfları Mustafa Hayâlî Defteri*, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2023.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, Murat Türker TÜFEKÇİ, *Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası*, Erzurum 2020.

LAMBERT, Jak H, “Erzurum’un Urbanizm Planı”, *Belediyeler Dergisi*, 1941.

Life and Light for Woman, C: IX, Boston 1879.

MAZHAR, Yusuf, “Şarki Anadolu’da Seyahat Notları”, *Cumhuriyet*, 18 Teşrinievvel 1340, Cumartesi, s.2.

NAHBANTOĞLU, Hilmi, “Su Problemi”, *Albayrak Gazetesi*, 15 Ağustos 1966.

“Notes by Henry H. Calvert, Esq, on Vegetable Products Sent by Him From Erzeroum”, *Hooker’s Journal of Botany*, Vol: VII, London, 1855, pp. 252-255.

PARMELEE, Moses Payson, *Life Scenes Among the Mountains of Ararat*, Boston, 1868.

Reports from Her Majesty’s Consuls of the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, London 1873.

SCUDAMORE, Francis, “The Protection of Erzeroum-Turks, Like the English, As Usual, Too Late”, *A Great War of 1890*, London 1895.

SEYİDOĞLU, Bilge, *Erzurum Efsaneleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1997.

STEVENS, Thomas, *Around the World on a Bicycle from San Francisco to Teheran*, London 1887.

ŞARMAN, Süreyya, “Şehircilik Bakımından Erzurum’un Ana Davaları: Su İşleri II”, *Yeni Erzurum Gazetesi*, 21 Ekim 1950.

TANCOIGNE, Michel, *A Narrative of a Journey into Persia*, London 1822.

TEKİN, Zeki, “Türkler’de Dericilik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IX, İstanbul 1994, ss. 176-178.

TOURNEFORT, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, C: II, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

YAGER, C. M, “The Forty Mills, the Oldest Center in the World”, *The Weekly Northwestern Miller*, February 12, 1897.

YEŞİLYURT, Yahya, “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55, 2016, ss. 597-624.

YURTTAŞ, Hüseyin, “Fuat Bey’in Erzurum Haritası”, *Atatürk Üniversitesi Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (15), 2000, ss. 49-71.

3.Sürelî Yayınlar

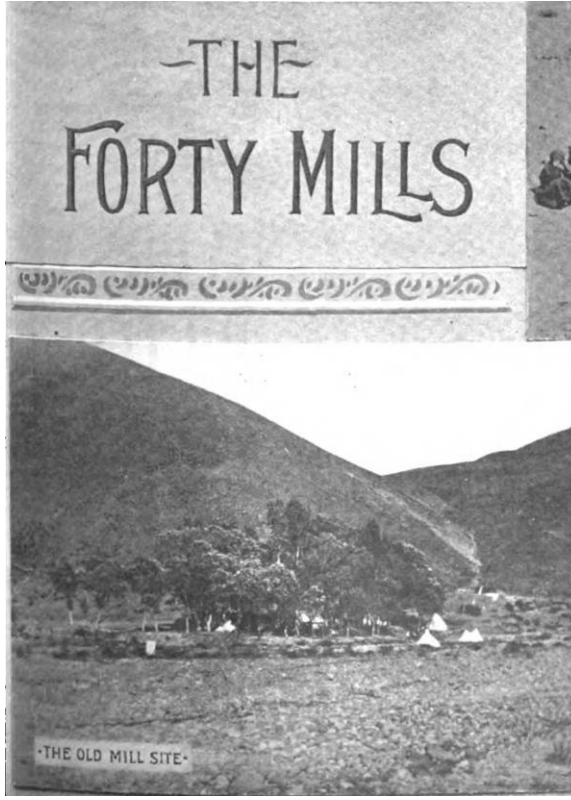
Ayın Tarihi.

Erzurum Gazetesi.

Varlık.

Yeni Erzurum Gazetesi.

1331 (1915) Tarihli Erzurum Haritası, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, (Millî Kütüphane, HRT, 1994, D, 1511).

Görsel 3: Kırkdeğirmenler Başlangıç Bölgesi¹⁰⁰

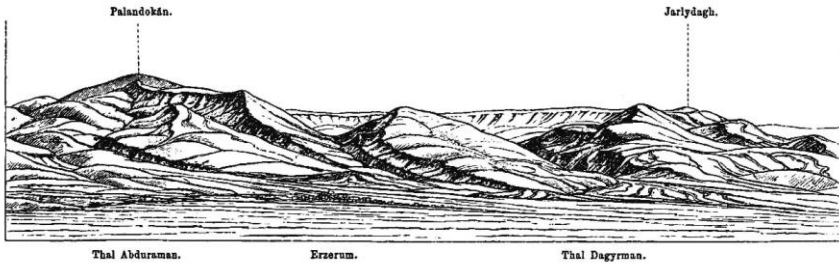

Fig. 11. Das Kratersystem des Palandökn-Jarlıdağh aus nordöstlichem Standpunkt.

Görsel 4: Palandöken Dağları ve Kırkdeğirmenler¹⁰¹s.73

⁹⁹ Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA), Fotoğraflar.

¹⁰⁰ C. M. Yager, "The Forty Mills, the Oldest Center in the World", *The Weekly Northwestern Miller*, February 12, 1897.

¹⁰¹ Herrmann Abich, *Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern*, II. Theil, Wien, 1882, s. 73.